

Från Borås och de sju häraderna

FÄSSINGEN

Ås härad

2001 – Årgång 47

Kinds

Ämnen

Ämnen

Stillingen

Gala

Stillingen

Stillingen

Stillingen

Från Borås och de sju häraderna

Från Borås och de sju häraderna

FÄSSINGEN

Redaktör: Örjan Hill

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING

Ås härad

2001 – Årgång 47

Omslagsbild, framsida:

Miljön kring Rångedala kyrka. Målning av Manfred Flyckt efter fotografi från slutet av 1800-talet. Tavlan hänger i Rångedala församlingshem och var en gåva från Rångedala kyrkliga ungdomskrets den 30 april 1943. Motivet föreställer från vänster sockenmagasinet (röd byggnad), gamla affären (vit byggnad), fattighuset framför Rångedala kyrka, prästgården och skolan. Foto Jan Töve.

Manfred Flyckt var född 1893 i Seglora. År 1926 bosatte han sig på Vallen i Tärby socken, Ås härad, där han kom att bo med sin familj resten av sitt liv. Han avled den 29 oktober 1956.

Omslagsbild, baksida:

Svarvad trevåningsask i bok, tillverkad ca 1800 i södra Ås härad, privat ägo.
Foto: Jan Berg, Borås museum.

© De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening
Borås museum, Ramnaparken, 504 39 Borås
Författarna är ensamma ansvariga för innehållet i sina artiklar

Grafisk form & layout: Örjan Hill

Typsnitt: Sabon 11/14 p

Papper: Hello Silk 130 g

Dahlins Tryckeri AB, Borås 2001
Bindning: Svanbergs Bokbinderi, Lessebo

ISSN: 0347-2477

INNEHÅLL

Förord · 7

Inledning · 9

Gälaveden – bokskog, allmänning och röjningslandskap *Örjan Hill* · 11

Svarvning i Ås härad *Gunilla Hallset* · 25

Streckmålade toarpsaskar *Svening Svenningsson* · 33

Dalsjöfors Väfveriaktiebolag – arkitektur och byggande *Rolf Danielsson* · 45

Toarpsdräkten *Ingrid Strömvall* · 55

Spetsfabrikörens villa *Anna Lindqvist* · 61

Kvarnar i Södra Ving *Tore Lindström* · 75

Vintervägsstråken i norra och mellersta Ås härad *Berndt Evertsson* · 85

Jungfrun och hennes älskare *Roland Persgården* · 95

Föreningsliv i Murums socken *Eva Wohlin* · 113

Änglagård – glimtar från en filminspelning *Alf Vångell* · 133

Årsredovisningar · 137

Förord

Jag var inte svårövertalad när redaktörskapet för *De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förenings* årsbok 2001 fördes på tal. Denna gång stod nämligen *Ås härad* på tur som tema och eftersom jag dels bor där, mitt i hjärtat av häradet – Varnums socken – och dels har ett djupt intresse för häradets historia, insåg jag snabbt den förmån det innebar för mig att erövra arbetsuppgiften.

Årsbokens inledning är till min glädje skriven av min tidigare chef, förre länsjägmästaren och riksdagsmannen *Jan Fransson*, som upp- vuxen i Ås härad nu har återvänt dit ”på äldre dagar” efter en fram- gångsrik karriär. Nu har han tid för kulturhistorisk eftertanke i en bygd fylld med kulturhistoria.

Genom bokens fem första artiklar, som främst handlar om häradets sydöstra del (Toarp och Äspered), löper en röd tråd. Inledningsvis berättar jag själv med utgångspunkt från *kronoallmanningen Gälaveden*, om hur ett *förhistoriskt odlingslandskap* förvandlades till en *bokskog*.

I nästa artikel visar museiintendent *Gunilla Hallset* hur denna bok- skog utnyttjades till *svarverier* av fat, skålar och askar.

Antikvitetskännaren *Svening Svenningson* följer tråden genom att beskriva hur de *svarvade askarna* dekorerades med *streckmålning*.

Under 1800-talet ersattes svarvstolarna i Toarp och Äspered allt mer av vävstolar. Museichef *Rolf Danielsson* skriver följaktligen om *Dalsjö- fors Väfveriaktiebolag*, som grundades i Toarp 1897.

Den röda tråden avslutas med att hemslöjdskonsulenten *Ingrid Strömvall* redogör för *toarpsdräktens* former och färger.

Därefter förflyttar sig bokens innehåll geografiskt mot Gingri socken. Byggnadsantikvarie *Anna Lindqvist* har funnit en spännande brevväxling mellan spetsfabrikören Erik Rydin och arkitekten Lars Israel Wahlman, som hade fått Rydins uppdrag att rita en villa vid Viskan i Gingri – *spetsfabrikörens villa*.

Ingenjör *Tore Lindström*, en mångårig forskningskollega till mig, äger stor kunskap om kvarnar, en av det gamla bondesamhällets viktigaste ingredienser. Denna gång har han fördjupat sig i *Vings kvarnar*.

En annan mångårig forskningskollega till mig är läraren vid Högskolan i Borås, *Berndt Evertsson*. Han har gett sig in i ett ämne, som är lika intressant som bortglömt, nämligen *vintervägarnas sträckning*. Under hundratals år gick stora spannmålsforor vintertid på frusna sankmarker och vattendrag genom Ås härad mot Borås. Men var?

Ännu en mångårig forskningsvän till mig, den numera pensionerade (jo, han är faktiskt det) läraren och bäraren av Brämhults kulturarv, *Roland Persgården*, presenterar en märklig *personhistoria med rötter i Brämhult*. Om du läser hans artikel får du svar på varför vi har en bild på en norsk femtiokronorssedel i en bok om Ås härad.

Eva Wohlin, till vardags 1:e arkivarie på Borås stadsarkiv, har efter ett gediget forskningsarbete dokumenterat *föreningslivet i Murums socken* under 1900-talet.

Avslutningsvis kommer ett litet stycke nutidshistoria, som innehåller ordet kultur i ett filmhistoriskt perspektiv. När lantbrukaren *Alf Vångell*, som bor nästan längst norrut i Ås härad på gården Mickelsgården i Kärråkra kyrkby, en vårmorgon 1992 fick besök av en dam, som undrade om han och hans grannar ville medverka i en film, kunde han inte ana konsekvenserna. Alf och hans vänner har sedan dess setts av miljoner och åter miljoner biobesökare och TV- och videotittare världen över som statister i *Änglagård*. Hans privata fotografier på Colin Nutley och Helena Bergström avslutar artiklarna i denna årsbok.

Slutligen vill jag tacka mina kunniga och kreativa kamrater i redaktionskommittén – Lars Johansson, Roland Persgården, Margaretha Persson, Svening Svenningsson och Lennart Wasling – och särskilt rikta en hågkomst till vår under arbetets gång avlidna ordförande Ulla Magnusson-Urba. Jag hoppas att hon hade blivit nöjd med resultatet.

Örjan Hill, redaktör

Inledning

Mitt intresse för kulturhistoria väcktes redan som barn men låg sedan många år i ”träda”. Det var först när jag i mogen ålder återvände till min hembygd i Ås härad som jag fick tillfälle att odla detta intresse. Tveklöst såddes ett frö när vår familj i början av 1950-talet flyttade till Grovare socken. På vår gård liksom på andra lantgårdar vid den tiden, under mekaniseringsperioden av jordbruket, fanns gamla uttjänta redskap och verktyg undanlagda på vindar och uthus. På mina nyfikna frågor om vad dessa använts till kunde mina föräldrar, ofta utifrån egen erfarenhet, berätta och demonstrera. Däremot besvarades frågor om olika företeelser i naturen, t ex stenrösen, med ett kort konstaterande att ”det har väl odlats en gång i tiden”.

Liksom så många andra bondpojkar i mitten av förra seklet fick jag söka min försörjning utanför hembygden. Det blev Skaraborg för min del. Där fick jag förmånen att under många år arbeta med natur- och landskapsvård i miljöer, rika på fornlämningar och kulturminnesmärken. Mitt politiska engagemang förde mig också in i arbetarrörelsens historia och därmed industrihistoria. På så sätt underhölls intresset för de historiska sammanhangen. Fröet från barndomen hade fått näring och börjat gro.

Med dessa erfarenheter i bagaget återvände jag i mitten på 1990-talet till min hembygd med intresset alltmer fokuserat på det gamla bondesamhällets omvandling till industrisamhälle. Jag blev chef för skogsstyrelsen och därmed blev skogslandskapet mitt verksamhetsfält, ett skogslandskap som bär på historia, inte bara om träden som råvara, utan även om till exempel odling, bete, röjningsbränning och jakt samt

utnyttjande av vattenkraft och markens resurser, d v s tidig industrihistoria. Speciellt roligt var det att få tillfälle att följa det nyvaknade vetenskapliga intresset för röjningsrösen i skogen, varigenom ny kunskap erhöles om bebyggelseutveckling och landskapets framväxande i våra bygder.

I mitt arbete som länsjägmästare blev jag snart varse att kulturmiljövård inte rönt samma intresse och engagemang som naturvård och skogsproduktion, trots jämställda mål i skogspolitiken. Och effekterna är märkbara ute i skogen. Många kulturlämningar i våra skogar har skadats eller förstörts i samband med avverkning och markberedning. Viktiga orsaker till detta är bristande kunskap och en allmän historielöshet. Det finns enligt min mening ett mycket stort behov av att öka kunskapen hos markägare, entreprenörer, virkesköpare och övriga verk samma inom skogsbruket, d v s de som i praktiken har ansvaret för att skogens kulturlämningar vårdas.

Så kom det sig att ett fruktbart samarbete inleddes med Örjan Hill, (för övrigt denna boks redaktör). Örjans främsta uppgift blev, förutom att förmedla kunskaper i tal och skrift, väcka intresse och engagemang för kulturmiljövård. Hans förmåga att genom målande bilder och berättelser skapa inlevelse i människors öden och levnadsvillkor, som ligger bakom varje kulturlämning, blev det pedagogiska redskapet.

För min egen del innebar det att skogsvandringen tillfördes ytterligare en dimension och nya upplevelser. Jodå, idag vet jag mer om det som ”odlats en gång i tiden” på min föräldragård – rösena i min hage ligger i förhistorisk åkermark. Sådan kunskap har blivit en viktig del av min livskvalitet och ger mig både känsla och inspiration.

Det är min förhoppning att den kunskap som är samlad i denna bok ger dig liknande upplevelser och ökar din nyfikenhet på Ås härads historia. Det historiska perspektivet är alltid viktigt, såväl i det lilla som i det stora.

Jan Fransson, f d riksdagsman och länsjägmästare

Gälaveden – bokskog, allmänning och röjningslandskap

ÖRJAN HILL

Gälaveden var fordom namnet på den bokskog, som utbreddes sig som en kronoallmänning mellan sjöarna Tolken och Såken i Ås och Kinds härad. Fortfarande står en del bokträd kvar i denna bygd som spridda rester efter ett mer sammanhängande bestånd.

För Ås härads del fastställde en kunglig skogskommission åren 1692 och 1693 gränserna för fyra allmänningsskogar, som samtliga trängde in i Ås från de omkringliggande häraderna – *Trehörningen* som var en sydöstlig utlöpare av den stora utmarksallmänningen i Vedens härad, *Ods skog* som låg till hälften i sydöstra Gäsene härad och till hälften i Ås, *Brunns skog* som till en mindre del låg i Brunns socken i Redvägs härad men till en större del i Vings socken i Ås, och slutligen *Gälaveden* som omfattade delar av Ljushult, Hillared, Dannike och Tvärred i Kinds härad samt Toarp och Äspered i Ås.

Sannolikt hade åtminstone Brun och Gälaveden varit allmänningsskogar redan under tidig medeltid, förmodligen med rötter djupt ner i förhistorisk tid. Båda nämns i en lista över allmänningar i Västergötland ca 1325.

Allmänningskogarna i Ås härad utnyttjades kollektivt av bönderna enligt husbehovsprincipen och under kontroll av myndigheterna, men som i de flesta andra bygder började de upplösas i mitten och slutet av 1700-talet under inflytande av frihetstidens tankar om individens rättigheter. Gälaveden lyckades emellertid bibehålla sitt grepp som kronoallmänning ända till mitten av 1800-talet, då den slutligen skiftades och delades mellan gårdarna. Bokskogen hade då till största delen försvunnit och ersatts med andra naturtyper och trädslag. Nu försvann också urgamla kollektiva rättigheter och skogarna blev enskild egendom.

Ofta hör och läser man om uppfattningen att allmänningskogarna hade sitt ursprung i vidsträckta ödemarker mellan odlade bygder och att de koloniserades sent. Sakta men säkert skulle man under historiens gång ha tagit dessa marker i anspråk för bebyggelse och jordbruk. Så här skrev till exempel arkeologen Michael Jensen så sent som för ett par år sedan om Gälaveden:

Söder om Brunn mellan Åsunden och Tolken och vidare söder- och väster ut utbreddes sig den väldiga urskogen Gälaveden. Tvärred och Åspered till exempel är medeltida ortsnamn. De blev troligen bosättningar först någon gång under 1200-talet.

Kronoallmanningarna i Ås härad och deras ungefärliga gränser efter skogs-kommissionens domar 1692–1693.

Att det finns skäl att ifrågasätta en sådan beskrivning förstår man snart, om man går ut i landskapet och besöker dessa skogar. De innehåller mängder med fornlämningar, som visar människans närvaro där under årtusenden. Förutom förhistoriska gravar, skålgropar och hålvägar finner man i snart sagt alla höglänta och torra partier (både på allmanningarna och häradets övriga utmark och hagmark) spår efter mycket gammal odling i form av små, flacka stenrösen i röjda odlingsytor. Sådana ålderdomliga odlingsrösen har i folktraditionen kallats *hackerör* och allmogen har i flera hundra år velat berätta om dem, att de är från *drottning Hackas tid*, en tid före digerdöden, ”då hela jorden var odlad” och då det var ”en hytta på var kulle”.

Ålderdomligt röjningsröse ("hackerör") på f d kronoallmanningen Gälaveden i Äspereds socken. I en inventering som Skogsvårdsstyrelsen genomförde 1998 registrerades här i ett sammanhängande skogsområde, som omfattade ca 500x200 meter, inte mindre än 725 röjningsrösen, sannolikt förhistoriska. Foto Örjan Hill.

De senaste decenniernas forskning har i stort sett bekräftat böndernas berättelser, men man har avdramatiserat kopplingen mellan digerdöden och hackerören. Det stora flertalet av dessa rösen och odlingsytor är förhistoriska. Många har daterats till århundradena omkring och efter Kristi födelse, en period som således framträder som en expansionsfas för åkerbruk och kanske bebyggelse i höglänt terräng. Och om allmanningarna har varit ödemarker, så är det snarare i betydelsen "ödelagd" mark. Det har nämligen visat sig att odlingarna i höjdlägena till stor del övergavs (eller förändrades) under folkvandringstid omkring 400–500-talen efter Kristi födelse.

Hackerören kan dock vara både äldre och yngre – det är inte alldeles enkelt att spåra *drottning Hackas tid*. Det tycks ha förekommit flera perioder av jordbruksexpansion på moränhöjderna. För södra Västergötlands del har troligen även tiden runt cirka 800–700 före Kristi födelse utgjort en sådan och kanske kan det till och med vara så, att Ås härads och Gälavedens 4000-åriga hällkistor speglar en allra första expansionsfas. För att krångla till det ytterligare börjar det också dyka upp medeltida dateringar i arkeologiska utgrävningsresultat (framför allt i Småland, Närke och Östergötland men även i Västergötland).

År 1997 utfördes en arkeologisk förundersökning av ett mindre röjningsröseområde på Häljareds utmarker i Toarp, ett kort stycke in i skogen från "Dalsjöfors-krysset" vid riksväg 40. Man lyckades då ringa in den gamla åkermarkens nyttjandetid med början cirka 100 före Kristi födelse och slut omkring 500 efter Kristi födelse.

Gälavedens gårdsnamn och deras relation till röjningsbruk

Som argument för att Gälavedens kronoallmanning blev sent koloniserat har anförts den talrika förekomsten av medeltida gårdsnamn (till exempel Draered, Halsaryd, Sjötorp, Ammarp, Dalshester och Bokhult, som alla har ändelser, *-red*, *-ryd*, *-torp*, *-arp*, *-hester* och *-hult*, vilka brukar hänföras till en jordbruksexpansion under tidig medeltid).

Mot detta argument står den än mer talrika förekomsten av förhistorisk, övergiven odlingsmark, även i anslutning till gårdar med sådana namn (dels i ängs- och hagmark men också i närliggande utmark). Men tänk om det är så att de båda argumenten kan kopplas ihop, att de medeltida gårdsnamnen i själva verket kan knytas till förhistorisk odling.

En forskare som ägnade mångårig uppmärksamhet åt detta ämne (och mycket annat) var den skånske landskapshistorikern Mårten Sjöbeck (1886–1976). Han var varken yrkesforskare eller akademiker, utan under större delen av sitt liv anställd som tjänsteman vid Statens Järnvägar, men i gengäld ägde han en unik förmåga att koppla ihop iakttagelser i fält och gamla bönders berättelser med skriftligt källmaterial och äldre kartor.

Sjöbeck funderade mycket över de medeltida namnändelserna *-red* och *-ryd*, som ju anses betyda "röjning", vilket de säkert gör. Men frågan är vad medeltidsbönderna menade med ordet röjning. Den första tanken är naturligtvis att de röjde ny mark genom att avlägsna träd och buskar där den nya gården skulle anläggas. En annan tanke, nämligen Sjöbecks, kan vara att ordet har med *röjningsjordbruk* att göra, alltså ett sätt att odla. Man röjde för att gödsla och ytorna som odlades på detta sätt kan ha kallats röjor, rödjor, rydjor eller liknande. När man skar ner lövträdens stammar och grenar (av exempelvis hassel, ek och ask) åstadkoms en gödslingseffekt, beskriven av markforskaren Lars Gunnar Romell redan på 1950-talet. "*Yxan gödslar*", sade de gamla bönderna. När träden så småningom hade vuxit upp igen efter nedskärningen, kunde bonden komma tillbaka och upprepa sitt röjningsbruk i ett odlingslandskap, som innehöll låga, tuktade, hamlade "risträd" eller skottskogar.

Enligt Sjöbeck måste detta ha varit den ekologiska principen i det förhistoriska åkerbruket. Gödseln kom från träden. Men det fanns problem med detta sätt att odla. Eftersom gödslingseffekten var kortvarig tvingades man hela tiden flytta sina odlingar, vilket gynnade uppkomsten av urlakning och erosion, särskilt på sandig och grusig mark. Till slut gick det inte längre och folket tvingades överge de höglänta odlingarna och etablera nya bosättningar och odlingar i de fuktigare och allt mer näringsrika dalgångarna.

Dessa nya bebyggelser och odlingar blev mer stabila än det tidigare åkerbruket och kan spåras i gårds- och bynamn som slutar med exempelvis *-stad*, *-hem*, *-lunda* och *-ene*. Gödsling med kreatursspillning ökade och kanske var det först nu, omkring 400 eller 500 år efter Kristi födelse, som den nya stängselorganisation utvecklades, som innebar att kulturlandskapet kom att indelas i inägor innanför gärdesgården och utmark utanför den samma. I röjningsbruket hade endast tillfälliga stängsel omgärdat odlingsytorna under den korta tid de var besådda.

Sjöbeck konstaterade att bönderna i Norden, liksom i större delen av Europa, någon gång i förhistorisk tid hade flyttat ned från höjderna till dalgångarna. För Sjöbeck var det en självklarhet att orsaken till denna förändring i bebyggelsemönstret låg i att de "självdränkade konvexa ytorna under odlingens gång löpte faran att snabbare utarmas genom uttvättning och erosion", särskilt som han också var övertygad om att odlingssättet i förhistorisk tid byggde på ett kringflyttande åkerbruk.

Men kunskapen fanns kvar hos bondebefolkningen och röjningsbruket fortsatte. Även fastän människorna hade flyttat därifrån, försökte de hela tiden återvända till de gamla, stenplockade röjorna på höglanden, som blev extensiva odlingsreserver på utmarken. I samband med jordbruksexpansionen under tidig medeltid bebyggdes många av dessa röjor. Dåvarande namn fixerades och lever fortfarande kvar.

Röjningsbruk i lövskog på utmarken upphörde så småningom men kan ha levt kvar lokalt långt fram i tiden. Mårten Sjöbeck ansåg sig ha bevis för sådan odlingsform i Skåne så sent som på 1500-talet. I inägomark kan man spåra röjningsgödsling i åkerbruket ända i början på 1700-talet. Vid Ås häradsrätts höstting 1701 fick fältväbeln Reinhold Rabe i Äspered tillåtelse att "röja utur dess boställe Vatungas åker de små risekar som mest är torra, sex stycken". Mårten Sjöbeck ansåg att sådana uppgifter (som är vanliga i rättegångsprotokoll vid denna tid) var belägg för att man dittills hade hamlat lövträd som växte i åkrarna eller i åkerrenarna. "De små åkrarna kom på detta sätt att röjningsgödsas varje gång man skar ned beståndet". Därmed skulle det finnas en ekologisk förklaring till att åkrarna ofta var så smala. Träden nedskars alltså inte bara för att få lövfoder till kreaturen, utan även för att gödsla marken, såväl i åker som äng. Men i början av 1700-talet började man vilja avlägsna träden i åkermarken för gott.

En annan kringflyttande odlingsmetod på höglanden som byggde på samma ekologiska princip som "lövträdsröjningsbruket" var *svedjebruket*. Sjöbeck är litet svävande när det gäller vilket av dessa extensiva odlingssätt som kan ha dominerat i olika bygder under olika tider, men kanske har båda förekommit här under förhistorisk tid, svedjebruket i så fall i första hand i barr- och blandskogar.

Det skulle bli svedjebruket som levde kvar längst i våra trakter. Ännu i början av 1800-talet var de ambulerande svedjeröjningarna kollektivt organiserade på allmänningar och samfällda byaskogar, kanske som ett eko efter urgamla mönster.

Man kan således anta att odlingen i Ås härad under brons- och järnålder i första hand ägde rum på moränhöjderna och, om Mårten Sjöbeck hade rätt, i form av ett kringflyttande röjningsbruk i ris- och skottskogar av lövträd eller svedjebränd barr- och blandskog. Kanske fanns även "fastare" kärnor. Eftersom den vandrande odlingen fick så stor utbredning och blev så långvarig, kunde den till slut inte fortsätta på grund av urlakning, askflykt och erosion. De marker som ännu var användbara inhägnades och fortsatte att brukas, men i huvudsak sökte man ny mark i dalgångarna. I det som skulle bli Toarps socken uppstod kanske ny bebyggelse i Skenstad omkring 500-talet efter Kristi födelse.

Bönderna fortsatte emellertid att utnyttja de gamla röjorna på moränmarkerna så gott det gick. En del av dessa bebyggdes och permanentades under tidig medeltid, varvid redan existerande namn som Häglared och Målsryd fixerades och där *-red* och *-ryd* alltså inte behöver syfta på nyröjning av jungfrulig mark. De medeltida gårdarna kan ha anlagts, som Sjöbeck skrev, "i ett mycket aktivt hedniskt landskap".

Enligt Sjöbeck kan även namnändelserna *-hester* och *-hult* knytas till det röjningsgödslande, förhistoriska åkerbruket. En begreppsnyansering kan ha utvecklats beroende på belägenheten av odlingsytorna eller på hur den nedskurna skogen utnyttjades under tillväxten och återutvecklingen till röjningsbar skog. Gården Bokhults namn antyder i så fall att bestånd av bokträd fanns i området redan i förhistorisk tid, vilket måste ha varit en förutsättning för artens spridning över Gälaveden senare.

Namnändelsen *-torp (-arp)* anses betyda utflyttning från en modergård, förmodligen i första hand som en utvidgning av inägomarken. Merparten av gårdar med denna ändelse etablerades sannolikt under tidig medeltid eller något dessförinnan, men själva namnets innebörd förutsätter ju att det redan existerade en moderbebyggelse nära den nya gården. Toarps by kan således ha varit en avknoppning från Skenstad.

Även i anslutning till gårdar med namn som slutar på *-torp (-arp)* finns ofta hackerör, vilket visar att också sådana gårdar många gånger var återkolonisationer snarare än rena nybyggen, men ändelsen syftar inte direkt på en tidigare odlingsverksamhet, så som *-ryd* kanske gör.

Under 1800-talet (med början i slutet av 1700-talet) förekom ytterligare en stor uppodling av moränhöjderna, nämligen i form av den stora torpexpansionen på utmarkerna. När 1800-talstorpren byggde sitt ställe sökte han sig gärna till röjorna. Där var ju redan stenröjt och färdigt. Åkermarken hade bara legat i träda i något årtusende.

Bokskogen och allmanningen

När de röskastade och odlade höjderna övergavs och jorden låg blottad, kanske också utarmad och förstörd, underlättades spridning av framför allt två trädslag, nämligen gran och bok. I det som skulle bli Gälaveden bredde bokskogen ut sig, liksom i det blivande "Ods skog", där vi ju ännu i Od och Molla har stora bestånd. Förr fanns även bokskogar i de norra delarna av socknarna Fänneslunda och Grovare, vilket skulle kunna antyda ett gammalt röjningslandskap. Bok och gran har bevisligen i mycket stor utsträckning inkräktat på marker som tidigare varit besådda, skrev Sjöbeck, och fortsatte:

Boken fann sitt tillfälle till förnyring, när odlingen övergavs efter trädan och för längre eller kortare tid lades öde eller för fåfot. Boken blev framför allt de obebodda men tidigare odlade allmanningarnas träd.

Sjöbeck menade att allmanningarna, eller hedarna som han även kallade dem, hade förhistoriskt ursprung (vilket även bland andra "allmänningsforskaren" Erik Schalling har hävdad) och sina rötter i det kringflyttande och samfällt utnyttjade röjningsbruket.

För att fortsätta citera Mårten Sjöbeck kan kungamakten ha börjat göra anspråk på allmanningarna, när dessa lades öde. Enligt Knytlingasagan skulle skåningarna under Knut den helige på 1080-talet ha erkänt konungens rätt till allt som var öde. I Skåne spreds alltså boken på sådan mark som i det äldre Danmark ägdes av konungen, mark som han i andra hand frikostigt tilldelade förtjänta frälsemän. Boken i Skåne blev aristokratins och herremännens skogsträd framför andra, kanske under påverkan från utlandet – Karl den store omtalas på sin tid ha haft stora svinjordar i bokskogarna på sina stora gods.

Kanske även södra Västergötland berördes av detta. De allmanningar här där boken etablerade sig (och inte granen) blev intressanta för frälset, som genom gåvor eller förläningar av kungamakten kunde skapa sig sätesgårdar i sådana miljöer. Till Gälavedens bokskog kan man i så fall koppla det gamla säteriet Gälared i Hillareds socken, som ägdes av ätten Gylta under medeltiden.

Kopplingen mellan hackerörsområden och allmanningar är ett ännu förbisett men kanske fruktbart forskningsfält. Kan de medeltida allmanningarna, hedarna, vara spillror efter ett kollektivt, förhistoriskt jordbruk på höglanden? Har ordet *veden* något med detta att göra?

Gälaveden och skogskommissionen

Gälavedens gränser fastställdes i en dom, given i Borås av en kunglig skogskommission den 25 juli 1693. Definitionen av Gälaveden blev då ”boksbogen i socknarna Toarp, Äspered, Tvärred, Ljushult, Hillared och Dannike”. Gränsen utmärktes med femstenarör. Flera av dessa finns fortfarande kvar.

En knapp månad senare bestämdes genom en särskild dom av skogskommissionen, undertecknad i Bogesund den 18 augusti 1693, att säteriet Gälared i Hillared skulle få behålla en skogstrakt på Gälaveden som privat egendom, nämligen det så kallade Ulvasnärjet. Denna dom hade föregåtts av en del märkliga diskussioner och uppvisande av mystiska dokument.

Dåvarande ägaren av Gälared, Gabriel Lilliehöök, lät vid kommissionen i Borås den 28 juni 1693, genom sin bror Knut Lilliehöök, uppvisa en förteckning över en gammal förkommen brevsamling eller lagbok, som skulle ha funnits på Gälared.

Resterna av ett femstenarör som markerade Gälavedens gräns vid ”Varggravebacken” i Äspered. Intill gränsmärket finns en varggrop. Foto Örjan Hill.

Lilliehöök berättade att breven hade förvarats i ett skrin, som borgmästaren Lars Torsson i Borås hade tagit om hand åt innehavaren av Gälared Knut Nilsson [Lilliehöök] ”i fredstiden mellan Danmark och Sverige”, sannolikt strax efter Borås stads grundande. Men genom borgmästarens oaktsamhet hade vatten trängt in i skrinet och fördärvat de oersättliga handlingarna, vilket hade intygats redan 1625 i Borås. Knut Nilsson antecknade då själv ur minnet innehållet i skrinet. Dennes förteckning och minnesanteckningar påträffades senare under 1600-talet av hans arvingar och visades alltså upp i Borås 1693.

Bland de förstörda dokumenten hade funnits en lagmansdom från september 1283, då en allmän jordesyn och rannsaking hade hållits över hela riket med anledning av ”den bevilling som skedde på herredagen 1282 i juni månad i Stockholm att alla bergverk, sjöar, strömmar och allmänningsskogar underlades kronan”. Genom lagmansdomen blev Ulvasnärjet (”med Bokeskogsudden som kallas Hagön”) förklarad som enskild skog till Gälared (som den hade varit av ”hedenhös”) och undantogs därmed från allmänningen Gälaveden.

Det beslut som hade fattats på herredagen i juni 1282 kallas ”Helgeandsholmsbeslutet” efter den plats i Stockholm där detta möte skulle ha hållits. Konung Magnus sägs ha begärt de församlades åsikt om hur kronans inkomster kunde ökas, varvid det slutligen bestämdes att de större vattendragen, malmfyndigheterna och skärgårdsöarna samt all ”stubbejord som av skogar och hedar uppfinnas kan” skulle uppdragas åt konungen. Dessutom skulle en allmän jordesyn och rannsaking hållas över hela riket.

Termen stubbejord dyker även upp i slutet av 1500-talet, då kronan, sedan en adelsman vid namn Rosenstråle år 1587 hade hittat och uppvisat Helgeandsholmsbeslutet, ansåg att man var ägare till stubbejorden eller ”de uppodlade delarna av allmänningarna” och det blev under Johan III:s regering regel, att det fordrades kungligt tillstånd för uppodlingar på allmänningar.

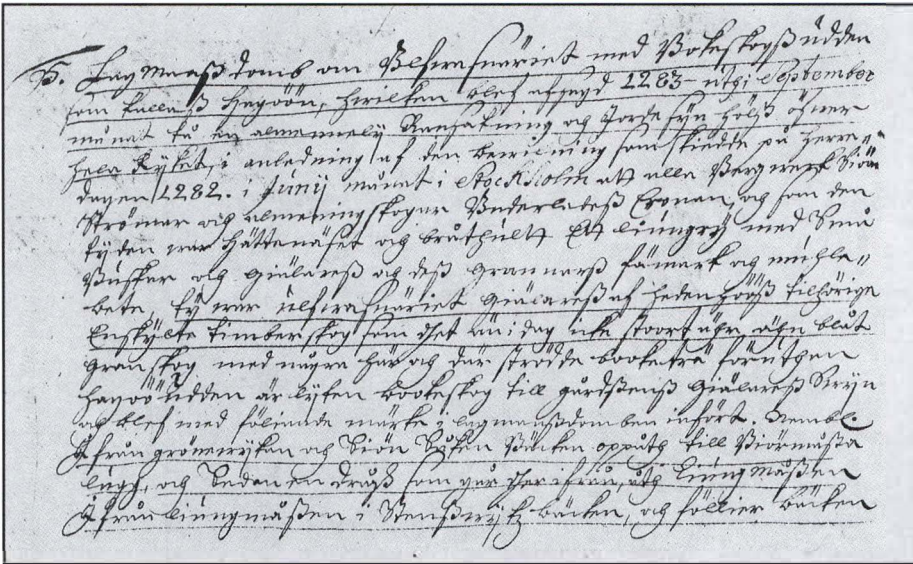
Det har emellertid funnits ett spörsmål bland historieforskarna om beslutets äkthet. De flesta har menat att Rosenstråle hade förfalskat beslutet, men det har också funnits förespråkare för dess äkthet.

Adolf Åström har menat att konung Valdemars jordebok kan ha utgjort Helgeandsholmsbeslutets förebild och påpekat de intima förbindelserna mellan Magnus Ladulås och det danska konungahuset vid denna tid.

Gerhard Hafström har antagit att det mycket väl kunde ha funnits ett äkta dokument, utfärdat 1282, med uppgifter om jordatal och skattläggning, som en följd av Alsnö stadga ett par år tidigare, då det hade beslutats om skattefrihet för frälsemän, vilket måste ha medfört minskade intäkter för kronan.

Om inte bröderna Lilliehöök i slutet av 1600-talet eller deras farfar Knut Nilsson [Lilliehöök] i början av samma sekel förfalskade uppgiften om lagmansdomen 1283, så kan detta dokument, som förvaras i *Skogskommisionernas arkiv* på Landsarkivet i Göteborg, ge stöd åt Helgeandsholmsbeslutets äkthet. Och skulle det finnas något korn av sanning i Helgeandsholmsbeslutet ger det i sin tur stöd åt åsikten, att de medeltida kungarna vid upprepade tillfällen återopade sina rättigheter till allmänningarna (eller övergivna odlingslandskap). Kungamakten ville kanske försäkra sig om skatteinkomster i samband med en begynnande återuppodling.

Helgeandsholmsbeslutet och gälaredebrevet knyter även an till den tidigare nämnda listan över allmänningar från ca 1325. Denna lista finns som en bilaga till västgötalagen och upptar, förutom allmänningsskogar, även allmänningssjöar, allmänningsberg och allmänningssåar i Västergötland.

Detalj ur det dokument som uppvisades i Borås den 28 juni 1693.

Gälaveden och utnyttjandet av bokskogen

Boken hade funnits på Gälaveden redan på det förhistoriska jordbrukets tid. Det skulle gårdsnamnet Bokhult i södra Toarp kunna visa. Men boken var egentligen inget lämplig röjningsträd. Man fick inte skära för mycket och absolut inte kapa hela stammen. Däremot kunde topphuggning av grenar bidra till att göra marken mer nyttig, trodde Mårten Sjöbeck.

När bokskogen bredde ut sig i sydöstra Ås och nordvästra Kind kom den nog främst att användas på andra sätt, nämligen som betesmark för ollonsvinen, till ved och gärdslé, för framställning av pottaska men framför allt för svarverier av askar, fat och skålar.

I domböcker och kartor från 1600- och 1700-talen ges mängder med detaljrika uppgifter angående allt detta. Husbehovsutnyttjandet var gratis, men myndigheterna var hela tiden närvarande. Kontrollen utövades vid den tiden inte av konungen men väl av ”konungens befall-

Bokskog på Gälavedens mark i Åspereds socken. Foto Jan Töve.

ningshavande”, alltså landshövdingeämbetet, med hjälp av lokala ämbetsmän (länsmän, jägmästare och skogvaktare) och häradsrätterna. Byråkratin var högt utvecklad och det krävdes tillstånd i flera instanser, innan man kunde gå ut och hugga träd och buskar, svedja eller inhägna något område för till exempel slätter, uppodling eller bebyggelse.

Vid överträdelser var straffen hårda. När gamle Per Andersson i Kulla i Toarp vid hösttinget 1774 tvingades erkänna att han hade svedjat utan tillstånd på Gälaveden och därvid förstört åtta lass ungskog av gran och tall (vid den tiden hade bokskogen börjat försvinna) dömdes han till 100 daler silvermynt i böter, men eftersom han inte hade några pengar omvandlades straffet till 24 dagars fängelse vid vatten och bröd.

Gälavedens röjningslandskap – gårdfarihandelns vagga?

Bonden i by, skrev Mårten Sjöbeck, kunde inte undgå att lägga märke till, att backarna och höjderna hade varit besådda före bysamhällets uppkomst:

Det är ju framför allt på dessa lokaler som vi träffar sten- och bronsåldrarnas fasta fornlämningar tillsammans med röskastade marker, minnen av ett förhistoriskt och medeltida ambulerande åkerbruk.

På alla högt belägna allmänningar träffar man odlingsrösen, om man gör sig besväret att söka efter dem. Många ligger fullt synliga, medan andra, sannolikt äldre, är helt övervallade och svåra att upptäcka.

Beskrivningarna gäller i högsta grad även för Gälaveden. Områdets historia som odlingsmark, som både existerade och övergavs i förhistorisk tid, har varit en förutsättning för bokskogens spridning.

Bokskogen blev en råvara för bönderna som bodde på och intill Gälaveden. De använde den som ollonskog till svinen, för tillverkning av pottaska, till ved och gärdsla, men framför allt för svarvning av träkärl, askar, skålar och tallrikar, som de reste omkring och saluförde över stora delar av Sverige.

Flera författare har menat att den urgamla handeln med dessa träföremål var grunden till gårdfarihandeln i sjuhäradsbygden (se nästa artikel i denna årsbok). Och i så fall kan man undra vad som hade hänt om inte de förhistoriska ”hackerörsbönderna” hade levt och odlat på Gälavedens marker och därmed banat väg för bokskogens spridning.

Källor och litteratur:

Borås stadsbibliotek (mikrofilm):
Domböcker, Ås härad.

Landsarkivet i Göteborg:
Skogskommissionernas arkiv.

- Almquist, J E: Skogskommissionerna under det karolinska enväldet. I: *Svenska lantmäteriet 1628–1928*. Del I. Stockholm 1928.
- Connelid, P & Ängeby, G: Riksväg 40 – arkeologisk förundersökning av delen Bräm-
hult–Rångedala, Rångedala socken, Västergötland. *Arkeologiska resultat UV Väst
rapport 1997:31*.
- Hafström, G: *Den svenska fastighetsrättens historia*. Lund 1970.
- Jensen, M: När Vist och Brunn var vikingagårdar. I: *Bygdens spår genom tusen år*.
Ulricehamns Tidnings specialbilaga 1999.
- Johnsson, P: *Våra husdjur. Kulturbild, folketro och folksägen*. Eksjö 1931.
- Lagerås, P: Den sydsvenska skogens historia och hur den formats av människan och
hennes husdjur. I: Östlund, L (red). *Människan och skogen. Skrifter om skogs- och
lantbrukshistoria 11*. Nordiska museet. Lund 1997.
- Lagerås, P: Järnålderns odlingsystem och landskapets långsiktiga förändring.
I: Lagerås, P (red). *Arkeologi och paleoekologi i sydvästra Småland*. Tio artiklar
från Hamedaprojektet. *Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar,
Skrifter 34*. Malmö 2000.
- Mascher, C: Dispositionsrätter till mark i brons- och järnålderns agrarsamhälle.
I: Widgren, M (red). *Äganderätten i lantbrukets historia. Skrifter om skogs- och
lantbrukshistoria 8*. Nordiska museet. Stockholm 1995.
- Romell, L G: Rönjningsbruket och dess hemlighet. I: *Ymer*. Svenska sällskapet för antro-
pologi och geografi. Årsbok 1966. Stockholm 1966.
- Schalling, E: Allmänningar. I: *Minnesskrift ägnad 1734 års lag*. II. Stockholm 1934.
- Sjöbeck, M: Utrymme och livsutrymme i det förhistoriska och medeltida landskapet.
I: *Småländska kulturbilder. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund*.
Jönköping 1952.
- Sjöbeck, M: Det markhistoriska skeendet. I: *Skånes natur* 1967. Malmö 1967.
- Sjöbeck, M: *Det sydsvenska landskapets historia och vård*. Landskrona 1973.
- Åström, A: *Jordrätten i Sverige under världsåldrarna*. Lund 1925.

Svarvning i Ås härad

GUNILLA HALLSET

I äldre tider var åkerbruk och boskapsskötsel huvudnäringar i sjuhäraadsbygden, men även handel har varit en betydande näringsgren i området sedan länge, varje härad med sin egen specialisering. Marks och Kinds häraader utmärkte sig till exempel för handel med vävnader, (linne respektive vadmal). Bönderna i Vedens härad sysslade med smide. Gäsene häraadsbors hantverk var att binda ullstrumpor, bereda hudar och göra hästtäckan av hår. Bollebygdsborna gjorde träföremål med hyvel och borr, såsom laggkärl och fjärdirar. Ås härad var framför allt känt för sina *svarvade askar, fat och skålar*.

Vid närmare studier visar det sig att tillverkningen av svarvade föremål i Ås härad var knuten till häradets södra delar, närmare bestämt socknarna *Toarp* och *Äspered* samt södra *Rångedala*. Dessutom visar det sig att råvaran bestod av *bokträd* från kronoallmanningen *Gälaveden*, som omfattade delar av *Toarp* och *Äspered* och angränsande socknar i Kinds härad.

Flera 1800-talsförfattare ansåg att det var just handeln med träföremål från bokskogarna i södra Västergötland, som var det egentliga upphovet till gårdfarihandeln. Den kände historikern Carl Gustaf Styffe skrev 1880 att befolkningen i dessa bokskogsområden kunde ”finna en binäring i tillverkning och försäljning av varjehanda husgerådssaker av trä, begynnelsen till den sedan mycket bekanta gårdfarihandeln”.

Kyrkoherden Claes Johan Ljungström skrev 1861, att gårdfarihandeln hade funnits åtminstone sedan 1200-talet, ”då den övades med svarvade kärl, skålar, askar och dylikt, som tillverkades inom orten. Den övergick väl så småningom och sedermera till handel med oxar och varjehanda viktualievaror, och ännu senare till handel med vävnader”.

*Fat, skålar och askar,
svarvade i bok av Gälavedens
bönder i sydöstra Ås härad, ur
Borås museums samlingar
(utom trevåningsasken som är
i privat ägo). Foto Jan Berg,
Borås museum.*

Svarvareresor företogs inte bara av bönderna i södra Ås. Även invånarna i de angränsande socknarna i Kind, nämligen Ljushult, Hillared, Dannike och Tvärred, fick utsyningar av bokträd på Gälaveden för att tillverka och sälja svarvade föremål. Gårdfarihandlarna som sålde dessa svarvade föremål kallades *fataknallar* och *skålaknallar* och deras färder gick långväga över stora delar av Sverige, även till Norge och Finland.

Under dessa handelsresor var det vanligt att knallarna fraktade med egna verktyg och en svarv på sina resor för att även kunna göra föremål på beställning. Svarven var konstruerad så att den lätt kunde tas isär och transporteras vid färd till fots eller med häst. När det var dags att svarva ställdes svarven under ett träd med en gren i lämplig höjd. I grenen knöts ett rep som lades runt drivningen på svarven och därefter knöts fast i en trampa. Grenen, som således tjänstgjorde som retur fjäder, kallades för svega och har givit namn åt svarven – svegsvarv.

En muntlig uppteckning från Bräkne Hoby i Blekinge berättar om hur det kunde se ut på 1800-talet under ett besök av en fataknalle:

Dessa hade en liten primitiv svarvstol samt något verktyg på ryggen och när de fått beställning på några dussin fat eller tallrikar slog de sig ned i eller invid en bokskog, ställde upp svarvstolen mellan ett par träd, använde en kullböjd björk som drivkraft och så var "fabriken" i gång. Två sådana fataknallar kom härut så sent som i slutet av 1860-talet. Men snart därpå började tråkärnen att bli omoderna.

Namnen knallar, skålaknallar och fataknallar gavs inte bara åt gårdfarihandlarna från Gälaveden. Gunnar Olof Hyltén-Cavallius skrev på 1860-talet, att även västra Småland kallades "knallebygd" och att det fanns gårdfarihandlare från Östbo och Västbo härader i trakterna kring Gnosjö, Kulltorp och Åsenhöga, som också gick omkring med svarvade träfat, skålar och dosor under namn av skålaknallar och fataknallar.

Borås stad och gårdfarihandeln

Handel har, som nämnts ovan, sedan lång tid tillbaka varit en betydande näringsgren i sjuhäradsbygden. Staden Borås grundades för att reglera handeln och göra det möjligt för kronan (staten) att få in skatt på varorna som såldes i området. Bondehandeln skulle avskaffas och tanken var att allt som producerades i trakten skulle förtullas i den nya staden och säljas genom de nya stadsinnevånarna.

Men bondehandeln fortsatte, inte minst av bönderna från Toarp och Äspered, som drev land och rike kring med träkärl och svarvstol. När den nyutnämnde landshövdingen för Älvsborgs län, Henrik von Vicken, flyttade till Borås sommaren 1680 försökte han försvara stadens handelsrättigheter genom att beordra bönderna från Ås och Vedens härader att föra sina varor till Borås och sälja dem ”för en ringa penning”.

Bönderna fick hjälp av dåvarande översten för Älvsborgs regemente, Malcolm Hamilton, som författade en skrift till konung Karl XI. Resultatet blev att konungen utfärdade ett brev den 20 oktober 1680 med befallning till landshövding von Vicken att låta bönderna i Ås och Veden fortsätta med sin handel med svarverier och smide. Argumentet var ”böndernas fattiga tillstånd och den uråldriga hävd och rättighet de haft på sådant sätt att förvärva sig deras föda och uppehälle”.

Sex år senare fick Marks härad ett liknande brev rörande deras handel med vävnader, med förbehållet att de skulle förtulla varorna i Borås först.

Eftersom dessa kungliga brev stred mot stadsprivilegierna klagade handelsmännen i Borås vid upprepade tillfällen och den 13 maj 1714 kom en kunglig resolution med bestämmelsen att allmogen på landsbygden kring Borås inte fick föra andra varor kring landet än sina träkärl, men vad de hade tillverkat av smide, ylle eller linne, skulle de föra till Borås eller någon annan närbelägen köpstad.

Svarveriet i källor och litteratur

Svarveriet i södra Västergötland nämns redan av Olaus Magnus i mitten av 1500-talet. Enligt honom förekom denna slöjd framför allt i Kind och Mark, där det skulle ha funnits skickligare mästare i svarvning än på något ställe i Norden. Man skulle där ha tävlat sinsemellan i konsten att uppfinna nya vackra träkärl, ”alldeles som de venetianska glasmakarna i Murano tävlar inom sitt yrke”.

Man kan fundera över vad Olaus Magnus menade med Kind och Mark. Det finns äldre uppgifter om svarvning i t ex Kinnarumma, Seglora och Hyssna – i Marks härads dombok 1698 nämns exempelvis att bönderna i Håhult, Hästekulla och Sjöbo i Kinnarumma socken var bortresta på sitt svarveri. Kanske avsågs framför allt Gälavedens kindssocknar samt nordöstra Marks härad, som ju låg nära Gälaveden?

Genom domböckerna har vi möjlighet att få namn på några fataknallar från Toarp vid tiden för Borås stads grundande. Den 26 juni 1620 var kronobonden Lars i Draered tilltalad av skogvaktaren Lars Andersson för att ha huggit sex bokträd och ”därav svarvat skålar och tallrikar och tjänat sig penningar till att erlægga Älvsborgs lösen med”. Sedan Gustav Vasas tid fanns förbud mot olovligt fällande av så kallade bärande träd (ek, bok, oxel, apel, rönn etc) på kronans ägor, men bonden friades denna gång.

Den 31 maj 1621 anklagades frälsebonden Olof Persson i Draered för att ha huggit två bokträd, som han svarvade tallrikar av, men han friades eftersom han kunde visa att han hade fått lov att hugga dem av sin husbonde, den adliga frun Anna Store, som ägde säteriet Draered Bergsgården och därmed hade del i skogen. Enligt 1617 års adelsprivilegier hade adeln rätt att hugga frukt bärande träd på sina egna frälse-skogar.

Efter 1680 års resolution och sedan Gälavedens gränser hade fastställts av den kungliga skogskommissionen den 25 juli 1693 förekommer mängder med uppgifter om utsyningar av bokträd på Gälaveden till svarvarbönderna i Ås härads domboksprotokoll. Vi kan då se omfattningen av detta hantverk, som tycks ha bedrivits i de flesta hushåll i Toarp, Åspered och södra Rångedala under 1700-talet. Så här formulerades exempelvis ett utsyningsprotokoll vintertinget 1701:

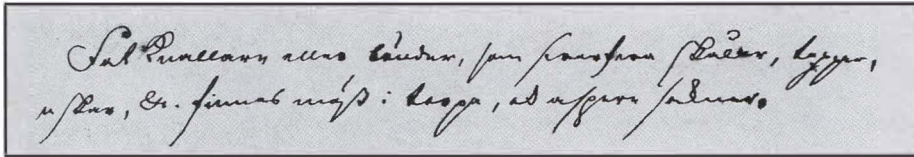
I anledning av högvälborne herr landshövdingens meddelade resolution den 30 oktober sistlidna betygade läns- och nämndemännen var å sin ort efterskrivna hava högst av nöden hjälp av den försörnade bokskogen på kronoallmanningen Gälaveden till svarveri, att därmed förtjäna sig någon penning till hjälp och understöd uti deras åtskilliga oumgängliga utlagor vid denna krigstiden, nämligen:

Hans, Sven Persson, Sven Bengtsson och Lars Assarsson i Skenstad, varje 2 bokträd, Per och Nils i Ammarp, var sin bok, Olof, Sven, Anders, Johan och Björn i Bredared, var sina 2, samt änkan Gunilla Persdotter i Taryd, 2 st bokträd, och Olof i Lilla Åspered, 1 st, som skogvaktaren äger i kraft av ovannämnde resolution dem tillsyna.

Den första mer detaljerade beskrivningen i litteraturen av svarvningen i Ås härad återfinns i Nils Hufwedsson Dahls *Boërosia* från 1719. Han noterade att Toarps och Rångedala socknar hade svarvstolar i varje hus:

Åboerna, som har bokskog omkring sig, både upphämtar omkullfallna träd och stubbar, som och efter erhållet tillstånd av häradshövding och landshövdingen hugger ned friska träd, samt dem sedan antingen till pottaska förbränna eller tälja, utgröpa och svarva, icke till käglor, klot eller dockor, utan till allehanda kärl som i köket och på bordet tjänar, askar, djupa och flata fat, trinda och snippiga skålar, skedar, matbrickor och tobakstillrikar, större eller mindre, åtskilligt färgade eller ofärgade.

Carl von Linné gjorde anteckningar om svarverinäringen i Ås under sin västgötaresa sommaren 1746, men han förväxlade Toarp med Torpa socken, när han konstaterade att ”fatknallar eller bönder, som svarvar skålar, tappar, askar etc finnes mest i Torpa och Äspereds socknar”.

Sal Pottaskor eller Askor, som framman för, kyggar, kyggar, etc. finnes mest i Toarpa, ad utgröpa / sedras.

Carl von Linnés originalanteckning 5 juli 1746.

Slutet för svarveriet

I äldre tider hade de flesta husgeråd tillverkats i trä – dryckeskärl, kannor, tallrikar, skålar, skedar, vispar, askar, ja, allt som var nödvändigt. Ända in på 1700-talet var svarvade husgeråd mycket vanliga i alla samhällsklasser, både till vardag och till fest.

Under 1800-talet ersattes husgeråden av trä allt mer av porslin och glas. Svarvade föremål efterfrågades allt mer sällan och storhetstiden för svarvandet var över. Samtidigt hade bokskogen börjat försvinna från Gälaveden och vävnadsindustrin börjat ta över.

Vid 1832 års sockenstämma i Rångedala antecknade prästen att det ännu idkades ”något svarveri” i Toarp. I mitten av 1800-talet fanns bara enstaka svarvare kvar, men Claes Johan Ljungström skrev 1865:

Svarvstolarna inom Toarp har icke helt och hållet blivit undanröjda för de inträngande och dem utträngande vävstolarna.

Det som finns kvar av svarvartraditionen i områdena runt Gälaveden är främst det som är bevarat i samlingar och arkiv. I Borås museums föremålssamling finns ett stort antal svarvade föremål – askar, fat, skålar – vilka alla vittnar om hantverkets betydelse och svarvarnas stora skicklighet. I arkiven, som ännu till stor del är utforskade när det gäller svarveriet i Gälaveden, finns mängder med material i domböckerna, de äldre kartorna, bouppteckningarna och andra källor.

Källor och litteratur:

Borås stadsbibliotek (mikrofilm):
Domböcker, Ås härad.

Landsarkivet i Göteborg:
Rångedala sockenstämmoprotokoll 1832.

Nordiska museets frågelista Special 49, EU 5297.

Kopia av Carl von Linnés originalanteckningar vid hans resa i Västergötland 1746.

Anderson, J: *Boken om Kind*. Mariestad 1930.

Bergstrand, C M: *Från Borås och Ås härad på 1700-talet*. Säffle 1973.

Boger, G & Larsson, R: *Knalleliv*. Ulricehamn 1985.

Bondestam, T: Abraham Hiilphers resa i Boråsbygden 1759. I: *Från Borås och de sju häraderna* 1976.

Djurklou G: *Lifvet i Kinds Härad i Västergötland i början af sjuttonde århundradet*. Stockholm 1885.

Hufwedsson Dahl, N: *Boërosia*. Faksimil Borås 1920.

Hyltén-Cavallius, G O: *Wärend och Wirdarne*. Första delen. Stockholm 1863–1864.

Johansson, H: *Hyssna. En socken i Mark*. Borås 1982.

Kinnarumma sockens historia. Borås 1963.

Linné, C von: *Västgötaresa*. Nytryck Uppsala 1928.

Ljungström, C J: *Redvägs härad med staden Ulricæhamn*. Falköping 1861.

Ljungström, C J: *Åhs och Wedens Härad samt staden Borås*. Stockholm 1865.

Mannerfelt, O: *Sjuhäradsbygden före 1622 och Borås stad 1622–1865*. Borås 1922.

Seglora sockens historia. Borås 1966.

Sterner, B: *Bygdeknallar och stadsköpmän*. Borås 1970.

Styffe, C G: *Skandinavien under Unionstiden*. Stockholm 1880.

Streckmålade toarpsaskar

SVENING SVENNINGSON

Nationalmuseum äger en målning av Pehr Hilleström, *Ett fruntimmer handlar band av en västgöte*. Det är en tidig Hilleström, i konstnärens egen förteckning nr 8 och målad 1773. På bilden ser man en västgötknalle klädd i gråbrun långrock med blågröna ärmuppslag och ett flerfärgat band som ersättning för krage, en särpräglad typ av mansdräkt. Liknande dräkter är dokumenterade från Toarps socken. På ett bord ligger de framplockade varorna ur ”fässingen”, knallens säck, några buntar band, ett par skedar, en tunnetapp, en mungiga, två svarvade trätallrikar och två svarvade träaskar. Den mindre av askarna är vackert målad och lyser som om den vore gjord av guld. Varorna som bjuds ut är representativa för vad de skålaknallarna från Ås härad hade kunglig resolution, bl a 1680, på att saluföra över hela landet.

Den målade svarvade asken är iögonfallande. Bland allt det odekorade svarvsortimentet fanns dessa vackert målade askar med i ”fässingen”, tillsammans med övriga varor. En liten del av de här säregna askarna är i dag bevarade. De finns på museer och hos privatsamlare runt om i vårt land och även i Norge, påminnande om vart skålaknallens handelsfärd gått fram.

Kunskap om askarnas ursprung är ofta bristfällig, säkert beroende på att knappast något är skriftligen dokumenterat om askarna – ett märkligt förhållande, för askarna representerar en unik folkkonst med ett 1700-talsmåleri som bara är känt från dessa svarvade askar samt dryckeskärl. De kommer med största säkerhet från den, en gång, stora svarvbygden öster om Borås med centrum i södra Ås härad och framför allt Toarps och Äspereds socknar.

"Ett fruntimmer handlar band av en västgöte", målning av Pehr Hilleström 1773. I tavlans nederkant syns två svarvade askar, varav den till vänster är streckmålad. Foto Hans Thorwid, Nationalmuseum.

Dokumentation

Under våren 2001 har Borås museum dokumenterat 176 askar från museer och privatsamlare i Västsverige samt Nordiska museet. Nordiska museets material är särskilt intressant, för här ser man spridningen av askarna över stora delar av landet. På en hel del av det övriga materialet är härkomstuppgifterna dåliga på grund av att de förvärvats tidigt eller att museer övertagit privatsamlingar. Där brukningsort är känd finns en koncentration av fynden till Toarp och Ås härad. Av de undersökta askarna är knappt hälften daterade. Med ett undantag – 1801 – är samtliga 1700-talsdaterade med en övervikt för åren mellan 1750 och 1775.

Källmaterial

Den äldsta kända publicerade uppgiften om just den här tillverkningen finns i Nils Hufwedsson Dahls avhandling om Borås från 1719. Han skriver att det fanns en svarvstol i nästan varje hus i Toarp och Rångedala socknar och att de, bland mycket annat svarvgods som beskrivs, förfärdigade målade askar och snibbaskålar. År 1746 skriver Linné att man svarvade skålar, tappar och askar i bl a Äspered.

En del av de dokumenterade streckmålade toarpsaskarna (från privata och Borås museums samlingar). Foto Jan Berg, Borås museum.

Svarvades av rödbok

Råvaran hämtades från den stora bokskogen Gälaveden. Askarna svarvades sedan av färskt virke. Den färdiga asken krympte en aning efter det att den hade torkat och blev något oval.

På grund härav passar lock och botten vanligen bara i ett läge. För att få en krympning som överensstämde mellan lock och botten klövs svarvämnet på mitten. Av underdelen svarvades botten och av överdelen locket. Tillvägagångssättet är förklarat av en nutida svarvare, hemslöjdskonsulenten och slöjdaren Knut Östgård, Lerum.

De flesta askarna såldes omålade. Med underlag av i västsvenska museer bevarade kollektioner av svarvade allmogeaskar i bok, målade och omålade, kan man gissa att kanske bara omkring fem procent blev dekorerade med streckmålning.

Bevarade tulluppgifter ger en bild av hur omfattande tillverkningen var. Efter förtullning av sina varor hade allmogen i bl a Ås härad rätt att fritt färdas var som helst. Det var inga små mängder askar som salufördes. Enligt tulljournaler för år 1772 förtullades 40 608 runda träaskar. Av alla dessa askar var kanske ett par tusen vackert streckmålade. Under det 70-tal år på 1700-talet som de streckmålade askarna var som mest aktuella, blir det tillsammans ändå ett ansevärt antal som under den här tidsperioden spreds över landet.

Endast tre färger användes

Fyra modeller av askar tillverkades. Färgvalet skiljer sig något mellan modellerna. Totalt har tre färger använts, rött, gult och svart. Dekoren är tecknad med tunna penselstreck i svart och på en av modellerna tillsammans med gult. Den röda färgen användes som bottenfärg alternativt i en ljusare röd/orange nyans påförd i mindre fält eller mönster med bredare pensel för att ge en dekorativ effekt. Slutligen för att få askarna riktigt glänsande och tilltalande har de också fernissats. Någon analys av färger och bindemedel är inte gjord.

Streckmålningsdekor och identiska färger har också använts till att dekorera de dryckeskärl – ”snibbaskålar och västgötabollar” – som kommer från samma svarvområde. Färgen måste varit mycket hårdig

eftersom dryckeskärlden är dekorerade invändigt, spår av fernissa kan också här konstateras. Målningen skulle sedan tåla både öl och brännvin. De streckmålade dryckeskärlden särskilt ”västgötabollen” har, jämfört med askarna, ett mera lokalt spridningsområde, företrädesvis Västergötland och angränsande landskap.

Hur det gick till att måla bollar och snibbaskålar beskrivs i *Joh. Coleri Oeconomia*, som bearbetad av Isak Erici utkom 1683 i Stockholm:

At färga skålar. Först skola the gnidas med en galtatand sedan limmstrykas med svagt Lijm ther effter strykas Mönian uppå sedan med Zinober öfverdragas målas med Pennan och fernissas.

Efter ett par hundra års bruk är målningen på de allra flesta askarna slitna. På många är mönstren svåra att urskilja. Färgerna har förändrats. Den röda bottenfärgen har mörknat. Den orangeröda färgen, som på en del askar är påförd i mindre fält, har oxiderat kraftigt och är ibland knappast urskiljbar. Den lyskraft som asken på Hilleströms målning har, syns ingenting av på en motsvarande bevarad ask.

När askarna var nytillverkade och nymålade hade färgerna lyskraft, men med tiden har den röda färgen oxiderats och är numera knappast skönjbar. Till vänster detalj ur Hilleströms målning 1773. Till höger (foto Jan Berg) en bevarad ask i Borås museums samlingar, av samma modell som den på Hilleströms målning.

Ålderdomliga mönster

De tidigaste konstaterade streckmålningarna är på snibbaskålar från 1600-talet. I Falbygdens museum finns en streckmålad snibbaskål daterad 1682. Den äldsta daterade streckmålade asken i vårt undersökningsmaterial är från 1729.

Dekoren har för sin tid ålderdomliga drag. Mycket av ornamentiken är renässansinspirerad, vilket också finns andra exempel på i den västgötska folkkonsten. Dekorationsdetaljer som löpande hund, druvklasar och kottar är vanliga. Variationen är stor. Andra dekorer är virvelhjul och skovelliknande hjul, bågar, stjärnor, blommor, livsträd, jesusmonogram och trianglar. Tomrum har fyllts ut med streck, spiraler och sick-sacklinjer.

Avritningar på ett antal dekorer på askar (skisserna har ritats i olika förminskningsgrad). De tre översta är exempel på utveckling och förenkling av liljemotivet. De sex nedre visar virvelhjul, skovelhjul, stjärnor och jesusmonogram.

Det allra mest använda motivet är en stiliserad lilja placerad i en urna med fot. Som det verkar har teckningen av liljan i urnan efterhand förenklats. Så småningom sammansmälter liljan med urnan i en helhet. Kanske finns det här en påverkan från kyrklig konst. Motsvarande liljemotiv finns bl a bevarad på en medeltida dopfunt i häradet.

Ägarinitialer på askarna är ovanligt. Endast fyra av de undersökta askarna är försedda med sådana.

På regionmuseet i Vänersborg finns en mycket vacker ask dekorerad med löpande hund och Jesusmonogram. Den är försedd med årtalet 1734 och ägarinitialerna EAD och IAS. I Göteborgs stadsmuseums rika allmogesamling finns en liknande ask med initialerna AAS och BSD. Den kommer från Ås härad och är försedd med ett årtal som är svårt att tyda men kan vara den äldsta asken i undersökningsmaterialet. Dessa båda askar är säkerligen tillkomna som gåvor vid bröllop.

Två askar, av senare beskrivna modell D, är försedda med mansinitialer ANS respektive ALS och sent daterade 1795 och 1797. Några streckmålade askar med enbart kvinnoinitialer som skulle kunna vara använda som gåvor vid frieri är inte påträffade.

Anledningen till att så få streckmålade askar har ägarinitialer skulle kunna vara att askarna tillverkades för att föras med vid handelsresor. Endast ett fåtal särskilt vackra askar var beställningsarbete som försågs både med årtal och ägarinitialer. Beställaren bodde då sannolikt inte så långt från tillverkaren.

Ask från samlingarna i regionmuseet i Vänersborg. Den är daterad 1734 och är dekorerad med Jesusmonogram och löpande hund.

Foto Ola Erikson, Regionmuseum Västra Götaland.

En gårdsprodukt

Alla tillverkningsmoment klarades säkert av inom samma familj eller gård – svarvning, blandning av färger och fernissa och till slut målning. Det kan ha varit en kvinnoyssla att måla och fernissa askarna. Att det är åtskilliga som sysslat med den här produkten märks på den varierande skickligheten att dekorera askarna. Många av de som målade askarna hade ett gott handlag och en konstnärlig förmåga, medan måleriet på andra askar är mer valhänt utfört.

Användningsområde

Kunskapen om vad askarna använts till är dålig. Det främsta säljargumentet var sannolikt att askarna var vackra, de var en prydnad för hyllan i stugan. Sedan kunde allehanda saker förvaras i askarna, säkert främst smycken och nipper. En del askar är betecknade som kryddaskar av museer och har säkert använts för det ändamålet. Andra större askar har påträffats fyllda med brev och gårdshandlingar. Uppgifter om att vissa askar använts som smöraskar förekommer.

Modeller

Ur svarvarnas kollektion av askar var det fyra modeller som streckmålades, nedan beskrivna som modell A, B, C och D. Beskrivningen av de här askarna utgår ifrån de 176 askarna i undersökningsmaterialet.

Modell A är i det närmaste cylindriska, svarvade askar i varierande storlekar, med platt lock. Den är registrerad från mycket liten, diameter 6 cm, till en riktig stor ask, diameter 35 cm. Storleksförhållandet mellan höjd och diameter är oftast i förhållandet cirka 1:2. Askarna har vanligen en röd bottenfärg och streckdekoren är då alltid tvåfärgad i svart och gult. Det verkar som om man i slutet av 1750-talet övergick till att måla modell A i endast två färger och då på samma sätt som nu etablerade modell B och C (se nedan). Den röda bottenfärgen och gula dekorfärgen övergavs, streckdekoren blev utförd direkt på träytan endast i svart färg och med en orangeröd ifyllnad.

Den största asken som påträffats, med diameter på 35 cm, är mycket praktfull. Den finns i Borås museums samlingar och är till skillnad från övriga askar svarvad i ek. Asken kommer från Toarp och har en mycket riklig dekor som kan beskrivas som en mönsterbok för målade askar. Många av de varierande dekorer som använts på askar finns på denna asks dekorsamling.

79 askar, motsvarande 45 procent av undersökningsmaterialet, var av modell A. 26 av askarna var daterade i ett intervall mellan åren 1729 och 1767. Modell A är den äldsta och därmed med säkerhet den ursprungliga modellen som försågs med streckmålning och som också troligen tidigt slutade streckmålas till förmån för modellerna B och C.

Modell B är cylindriska, svarvade askar (dosor) med utsvängt, något välvt lock. Storlekarna varierar i liten utsträckning. De allra flesta askarna har en diameter på 8–10 cm och en höjd på 3–5 cm. Ett exemplar av en något större ask är påträffad. Askarna har ingen bottenfärg. Streckdekoren är utförd direkt på träytan, endast i svart färg, oftast med orangeröd ifyllnad.

50 askar, motsvarande 28 procent av undersökningsmaterialet, var av modell B. 36 av askarna var daterade i ett intervall mellan 1755 och 1784.

Modell C är bukformade, svarvade askar (dosor), locket infällt samt svagt välvt med överdelen något utskjutande. Den är troligen bara tillverkad i storlekar med en diameter på 7–9 cm och en höjd på 3–4,5 cm. Askarna har ingen bottenfärg, streckdekoren är utförd direkt på träytan, endast i svart färg, oftast med orangeröd ifyllnad.

33 askar, motsvarande 19 procent av undersökningsmaterialet, var av modell C. 11 av askarna var daterade i ett intervall mellan 1756 och 1792.

Askar modell B och C är säkert influerade av de dosor i ädlare material – guld, silver, porslin, sköldpadd – som var på modet under 1700-talet, främst som snusdosor. Våra beskrivna svarvade askar har säkert inte använts till snus. Bruket av luktsnus hörde inte till allmogen på 1700-talet. Det dröjde en bit in på 1800-talet innan snuset blev etablerat utanför högreståndskretsar och då främst i form av munsnus.

Modell D är nästan ellipsformade, svarvade askar och har infällt skruvlock med sk bajonettfattning. Storleken varierar på de undersökta askarna mellan 13 och 30 cm och en höjd mellan 4,5 och 12 cm. Askarna har vanligen ingen bottenfärg. Streckdekor är utförd direkt på träytan, endast i svart färg oftast med orangeröd ifyllnad. Tre av de yngsta askarna i undersökningsmaterialet daterade på 1790-talet och av modell D är särskilt dekorativa. De har alla en mycket vacker och skickligt utförd dekormålning med löpande hund, bågar, trianglar, liljor och druvklasar. Varje utrymme på askarna är dekorerat.

14 askar, motsvarande 8 procent av undersökningsmaterialet, var av modell D. 9 av askarna var daterade, en av dessa år 1762, de övriga i ett intervall mellan 1781 och 1801. Askar av modell D är ovanliga att påträffa med streckmålning. De är oftast sent daterade och också de yngsta i undersökningsmaterialet.

Modell D förekommer allmänt helt omålad och även målad i andra kulörer än de streckmålningsbeskrivna. De kan vara enfärgat blå eller gröna, alternativt i en kombination av färger, där t ex grönt och rött bildar en dekorativ effekt eller också med en vacker blomstermålning. Dessa askar finns också utförda som flervåningsaskar, ask på ask. De övre askarna utgör också lock för de underliggande askarna. Två- och trevåningsaskar är kända.

Någon streckmålad flervåningsask är inte påträffad, men troligen finns det sådana bevarade.

De fyra modellerna, från vänster A, C, B och D. Foto Jan Berg.

Streckmåleriet upphör vid sekelskiftet 1800

Nationalmuseum äger ytterligare en målning av Pehr Hilleström med sjuhäradsanknytning. Det är en ganska sen Hilleström, målad 1802, och föreställer en gammal västgötaknalle som bjuder ut sina varor till ett vingåkerssällskap. Av dräktskick och utseende att döma kan det vara samma knalle som Hilleström målade 29 år tidigare, nu en sliten gårdfarihandlare. Ur den öppna ”fässingen” skymtar ett par tygbuntar, band och en träask.

Skålaknallens sortiment är förändrat. Vävda tyger har delvis fått ersätta svarvbråten som på bilden endast representeras av en ask – en odekorerad ask. Det är symptomatiskt för vad som hände med de streckmålade askarna. Det märkliga måleriet upphörde vid 1700-talets slut. Varför vet vi inte med säkerhet. Svarveriet minskade, vävstolen ersatte

*”Vingåkersbönder”, målning av Pehr Hilleström 1802.
Foto Erik Cornelius, Nationalmuseum.*

efterhand svarvstolen i Toarp under 1800-talet. De svarvade askarna som fortsättningsvis salufördes under första hälften av 1800-talet var företrädesvis av modell A och D. Ibland var de bemålade, nu var hela färgskalan aktuell – blått, vitt, grönt, gult och rött, emellanåt konstnärligt blomsterbemålade.

Det romantiska blomstermåleriet hade under slutet av 1700-talet slagit igenom i allmogens heminredning och var kanske det som satte punkt för streckmåleriet – det hade till slut blivit omodernt.

Källor och litteratur:

- Bergstrand, C M: *Från Borås och Ås härad på 1700-talet*. Säffle 1973.
- Boqvist, A: Snibbskålen, ett svarvat dryckeskärl från Västergötland. I: *Göteborgs historiska museums årsskrift*. 1979.
- Cederblom, G: *Pehr Hilleström som kulturskildrare*. 1929.
- Erixon, S: *Atlas över svensk folkkultur*. 1957.
- Erixon, S: Sveriges konstnärliga landskapskaraktärer. *Nordisk folkkonst*. 1972.
- Hufwedsson Dahl, N: *Boerosia*. Faksimil Borås 1920.
- Lagercrantz, B: Snibbskålen från Stora Dala. *Fataburen*. 1961.
- Linné, C von: *Västgötaresa*. Nytryck Uppsala 1928.
- Ljungström, C J: *Åhs och Wedens Härader samt staden Borås*. Stockholm 1865.
- Sterner, B: *Bygdeknallar och stadsköpmän*. Borås 1970.
- Vallin, I: Västgötaknallar och västgötatyger. *Fataburen*. 1935.

Dalsjöfors Väfveriaktiebolag – arkitektur och byggande

ROLF DANIELSSON

Grundandet

Den 28 oktober 1897 bildades Dalsjöfors Väfveriaktiebolag i Toarps socken, cirka 15 kilometer öster om Borås. Av bolagets aktiekapital på 70 000 kronor tillsköt Herman Jansson och Henning Wenander vardera 30 000 kronor. Martin Wenander svarade för 5 000 kronor, medan Alfred Pettersson och Paul Jansson gick in med vardera 2 500 kronor. Samtliga dessa utgjorde företagens styrelse. Ledningen kom att skötas av bröderna Wenander och Herman Jansson.

Av grundarna så kom Alfred Pettersons erfarenhet som knalle och handlande väl till pass och Herman Jansson förde med sig kapital till investeringar i bolaget. Det textila kunnandet låg hos bröderna Wenander.

Henning kom tidigt att börja arbeta inom textilindustrin i Borås och studerade sedan på Borås Tekniska Vävskola. Som arbetsledare var han verksam i Torsbo Trikåfabrik och på Karlstads Yllefabrik. I början av 1890-talet drev han och brodern Martin ett linneväveri i hemsöcken Toarp.

Martin gick även han igenom Borås Tekniska Vävskola och startade därefter en mindre linneindustri hemma tillsammans med brodern. Maskinparken omfattade fyra handjaquardvävstolar och en del hemarbete och verksamheten tycks ha gett ett mindre överskott. Intresset för att utveckla det textila kunnandet och att starta ett större mekaniskt väveri fanns hos Martin och med det lilla kapital han fick ut från företaget påbörjade han en studie- och praktiktid i Tyskland.

Det tedde sig ganska naturligt att Martin Wenander valde att rikta sin blick mot Tyskland för att erhålla ytterligare fördjupning av sina kunskaper. Under den tidiga industrialiseringsepoken av textilindustrin dominerade den engelska teknikimporten helt och man köpte ofta in ”nyckelfärdiga” lösningar. Vid 1800-talets slut börjar emellertid importen av tyska maskiner att konkurrera med de engelska och snart kom både tyska lärare och tekniker att hämtas till Sverige. Som en följd av det kontaktnät som uppstod kom även många ingenjörer och tekniker att genomföra studiebesök och praktikperioder i Tyskland. Ofta reste man runt bland olika företag och utbildningsinstitutioner för att inhämta tekniska nyheter och materialkännedom. Några större effekter på arkitekturen inom textilindustrin fick dock inte den tyska influensen, utan de engelska förebilderna höll i sig länge (med undantag för Boråsområdet och de industribyggnader, mest väverier, som har ritats av arkitekt Lars Kellman).

Våren 1896, vid endast 24 års ålder, besökte Martin textilstaden Sorau, som hade en stark inriktning på linneproduktion, och fick arbeta som biträde till en vävlagare. Därefter kom han till Solingens Blekeri där han inhämtade kunskaper som betydde mycket för framtiden. Efter kortare perioder i Bielefeld och Ravensberg ansåg sig Martin mogen för att återvända hem med sina förvärvade kunskaper.

Starten av det nya bolaget innebar att man köpte in kvarnfastigheten Skenstad i Toarps socken där det fanns två överfallskvarnar, en bostad och en mindre handelsbod. Dessutom förvärvades sedan gårdarna Tummarp och Gårda. Tanken var att fallet vid Sågebäcken, som ledde från Dalsjön, skulle svara för energitillgången till anläggningen. En vattenränna med tillhörande turbin monterades för fabriken.

Valet av placering för fabriken utgick från tillgången på vattenkraft och man hade säkerligen förhoppning om att genom sina goda kontakter i hembygden kunna få tillgång på arbetskraft. Däremot syns transportproblemen ha varit stora, då avståndet till Borås och järnvägen var 13 kilometer.

Satsningen på linnevävning var medveten från Martin Wenanders sida, vilket framgår av de minnesanteckningar som han gjorde på 1940-talet.

Senare delen av 1800-talet innebar en stark expansionsfas för linneindustrin och samtidigt med etablerandet i Dalsjöfors startade Helsinglands Linspinneri i Forsa. Holma Linspinneri i Madängsholm anlades

1889 och Häggådalens Mekaniska Linneväfveri i Kinna bildades 1895. Almedahls i Örgryte, som var den stora dominerande industrianläggningen inom linnesidan, hade grundats redan 1846.

Etablering och utveckling

Väveriet

Under hösten 1897 startade man uppförandet av den första fabriksbyggnaden. Enligt uppgift så provstartade man verksamheten redan på sommaren, då de inköpta maskinerna provades vid de kvarvarande kvarnbyggnaderna.

Väveriet uppfördes som en byggnad med undervåning av sten och en övre våning av trä. Taket täcktes med falsad plåt. Drivkraften fick man via turbinen från vattenfallet från den ovanför liggande dammen.

Beräkningen av effekten från vattenkraften tycks dock ha slagit fel, för redan på våren 1898 finns en ångpanna installerad utmed fabriksbyggnadens sida som visserligen bara utnyttjades för uppvärmning samt för blekeriets verksamhet. Det senare fanns inrymt i den gamla kvarnbyggnadens magasin.

Byggnadens arkitektur uppvisar de typiska dragen från de tidiga textilindustriella byggnaderna på landsbygden, där man använder det lokala materialet man var förtrogen med. De enda avvikande dragen utgår från behovet av ljus och gör att fönsteröppningarna är relativt stora och att de placeras symmetriskt utifrån maskinernas uppställning. Grundplanen är kompakt och har en rektangulär form där maskinsalen utgör ett odelat rum. Den kraftiga gråstensmuren i bottenvåningen behövdes för de tunga maskinerna och deras anslutning till kraften via vattenhjulet. Ofta föredrog man, när en tillbyggnad var aktuell, att förlänga byggnaderna då man undvek förluster vid kraftöverföringen.

Fabriken kom att inrymma ett trettiotal vävstolar för linnestillverkning samt några rundstolar (inledningsvis tillverkade man sk islands-tröjor, men denna del av verksamheten lades ned efter några år med olönsamt resultat).

År 1902 brandförsäkrades anläggningen och då hade fabriksbyggnaden förlängts, helt i samma material och med samma teknik som tidigare. Sydöst om denna låg på nära avstånd brukskontoret som utgjor-

des av en sekelskiftesvilla med traditionell utformning. Det gamla blekeriet användes nu som magasin. I litteraturen omnämns att det skulle ha uppförts en särskild byggnad för blekning under denna tid. Möjligen kan den ha legat nordväst om väveriet.

Fabrikens drivkraft utgjordes nu av både ånga och vatten, vilket möjligen talar för att man kanske har bytt ut den första ångmaskinen. Såväl uppvärmning som torkning skedde med ånga. Produktionen hade nu utökats till ett 60-tal vävstolar av jaquardtyp och i drift var endast fem rundstolar.

Fabriksbyggnadens bottenvåning, som var av sten, inrymde vävsal, mangelrum, valkrum och blekeri.

På första våningen fanns vävsal, spolrum (innehöll två maskiner), torkrum för linneväv och trikå, ett rum för mönstertillverkning samt lagerlokaler.

På vinden fanns bl a förarbetningssal, pressning, varpning samt klisterkokning för ånga.

En fristående hög tegelskorsten präglade fabriken utseende och som bränsle till driften användes både ved, sågavfall och torv.

Under denna tid kom även företagens transportproblem att lätta något, då järnvägen Borås–Alvesta hade invigts 1902 och man förlade en station till Målsryd. Avståndet för landsvägstransporterna med häst och vagn kunde nedbringas till sju kilometer.

Allmänt kan man säga om textilindustrin under denna tid, att man levde i en högkonjunktur och att tillväxten i branschen var mycket god en bra bit in på 1900-talet. Hemmamarknaden präglades av en starkt ökande köpkraft. Den tekniska omvandlingen innebar att textilfabriker byggdes om och till kontinuerligt och att mer av de olika basverksamheterna (spinneri och väveri) fördes samman inom samma anläggning.

Spinneriet

Redan efter ytterligare ett par år tycks nästa tillbyggnad av anläggningen ha skett. År 1904 anges som det årtal då spinneriet stod färdigt och då fanns här cirka 1 800 spindlar som nätt och jämt täckte väveriets behov.

Denna byggnad kom att anläggas parallellt med väveriet och fick sin stomme och grund av huggen sten. Byggnaden bestod av en långsmal kropp i en våning. Takkonstruktionen var av traditionell typ med sadeltak och beklädd med falsad plåt. Någon speciell arkitektonisk prägel som hämtade sina ideal från den engelska fabriksarkitekturen hade inte anläggningen fått genom spinneriets uppförande. År 1905 byggdes ett nytt kontor upp väster om fabrikslängorna, även den i form av en traditionell träbyggnad i två våningar med sadeltak.

Det enda som markerar en ny tid tycks vara det staket som framträder på fotot nedan, taget strax före 1906, och som avgränsar fabriken mer privata mark.

Förmodligen en av de tidigaste bilderna av den nya fabriksanläggningen som växte upp i Dalsjöfors. Till vänster syns väveriet och den höga skorstenen som säkert väckte förvåning hos bygdens befolkning när den restes. Foto från Almedahls museum i Dalsjöfors.

Väveriets tillbyggnad

Genom väveriets nybyggnad 1906 kan man säga att industriarkitekturen bröt igenom i Dalsjöfors. Den nya byggnaden som förlades omedelbart nordväst om det äldre väveriet murades upp i tegel och fick en ny taktyp som har fått benämningen "shed-tak", eller sågtaksbyggnad. Denna taktyp fick in ett ovanljus från norr i lokalerna och man var inte längre beroende av en långsmal fabrik för att få in jämnt ljus till vävstolarna. Det vanligaste var att man byggde dessa i en våning och att de inte lades monumentalt inom fabriksområdet utan ofta in mot gårdarna. Byggnadstypen var mycket vanlig bland väverierna inom textilindustrin mellan 1890–1910.

År 1915 byggdes väveriet till med en lika stor byggnad i förlängningen mot nordväst och man kom att använda samma formspråk och utseende. Byggnaden kom sedan att få benämningen *nya väveriet*.

Redan året efter utbröt en stor brand på garntorksalen i den gamla delen av väveriet och detta förstördes liksom blekeriet och beredningsverket. Eftersom man lyckades hejda eldsvådan och det nya väveriet stod helt nybyggt, så innebar detta att produktionen kunde fortsätta i denna del. Sammanlagt investerade man i 220 vävstolar i nya väveriet.

För att trygga energiförsörjningen så anlade bolaget 1906 en kraftstation vid Gälarydsån, som leder från sjön Såken i Hillareds socken. När så utbyggnaden av väveriet planerades på 1910-talet var man tvungen att se sig om efter nya lösningar. Eftersom utbyggnaden av vattenkraften i Trollhättans fall nu hade fått anslutningsledningar ned till Sjömarken, väster om Borås, så beslöt man sig för att träffa avtal med Statens Kraftverk (Vattenfall) om leveranser. Nu kunde man samköra elektriciteten från de olika vägarna och det uppfördes en större transformatorstation i en tidstypisk tegelarkitektur på fabriksområdet. Med den ökande elektrifieringen så följde nya installationer där remdriften successivt byttes ut mot stationära motorer. På detta sätt så kom fabriksbyggnadernas utformning och maskinernas placering att bli mindre beroende av de olika överföringssystemen med genomgående axlar och anslutningar till remdrift.

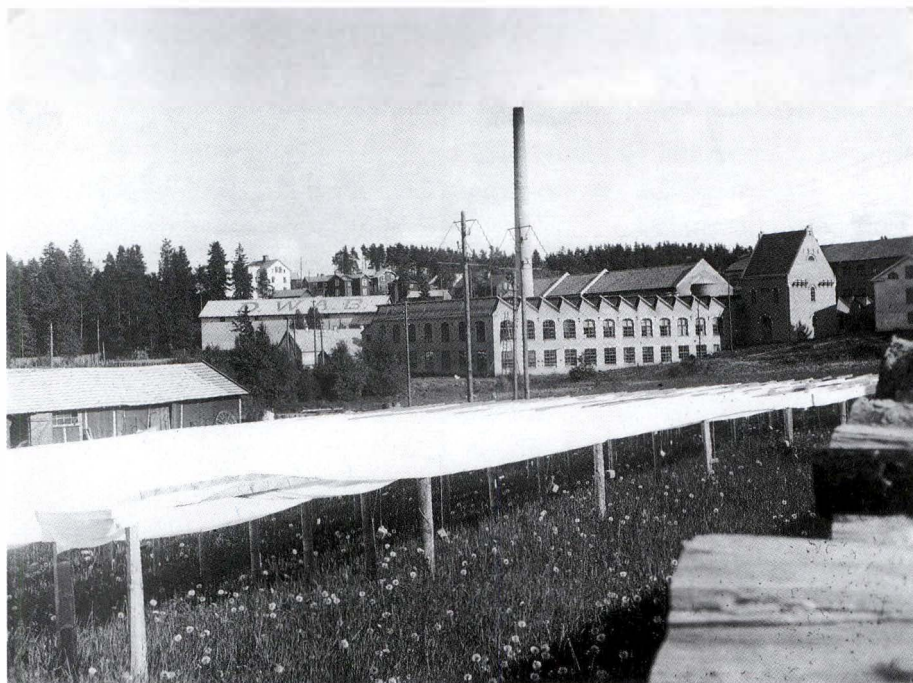
Förutom den förbättrade kraftförsörjningen så innebar invigningen av Borås-Ulricehamns järnväg 1917 att bolagets transporter väsentligen kunde förenklas via stationen i Dalsjöfors. Något stickspår direkt in i fabriken anlades inte, men avståndet mellan fabriken och stationen var kort.

Linneindustrin i Sverige har alltid haft relativt begränsade produktionsenheter. Ur industriell synpunkt kan man nog säga att etablerandet av Almedahls Fabriksaktiebolag 1846 innebar en storskalig verksamhet och detta bolag kom att bli det dominerande inom denna del av textilindustrin.

Vid mitten av 1910-talet fanns följande större företag verksamma i branschen:

Häggådalens Mekaniska Linneväfveri AB, Marks Linnemanufaktur AB, samt Kinabacka Linneväfveri (Svensson & Kullberg), fanns alla i Mark och var självständiga linneväverier.

Almedahls Fabriks AB, Jonsereds Fabrikers AB, Dalsjöfors Väfveri AB, samt Holma-Helsinglands Linspinneri & Väfveri AB (med anläggningar i Forsa och Madängsholm), bestod av anläggningar med både spinneri och väveri.

Fabriksområdet från nordväst. I förgrunden syns blekningen av väven och i bildens högra borte del transformatorstationen. Foto från 1923. Borås museum.

Fusionen med Almedahls

I samband med den sammanslagningen av Almedahls Fabriksaktiebolag och Dalsjöfors Väfveriaktiebolag som skedde i december 1919 kom det nya bolaget att få namnet Almedahl-Dalsjöfors Aktiebolag. Orsakerna kan sökas i en allt ökande konkurrens mellan dessa båda storföretag inom linnebranschen, men även en ökad import efter kriget.

En ny styrelse tillsattes för det sammanslagna bolaget och denna kom i huvudsak att ledas av personer från dalsjöforssidan.

År 1926 bildade man Svenska Linneväveriföreningen för att samverka inom pris- och försäljningsvilkor samt skapa ett enhetligt rabattsystem. Även ett standardiseringssystem för vävnader infördes. Diskussionerna ledde fram mot en ytterligare fusionering, vilken kom att äga rum 1929. Sammanslagningarna som skedde under 1910- och 20-talen var inte unika för linneindustrin utan hade föregåtts av bl a en pris-kartell inom trikåindustrin som bildades 1903 och som fungerade under drygt tio år. År 1913 bildades AB Sveriges Förenade Triksåfabriker då 17 företag slogs samman för att motverka den inhemska konkurrensen och importhotet.

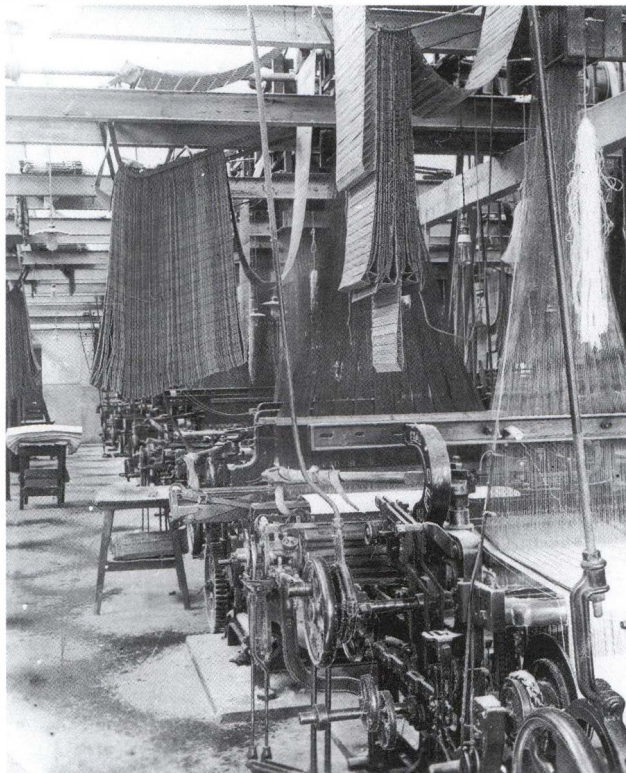
Under denna period fortsatte man att utveckla byggnaderna inom fabriksområdet, trots att konjunkturerna under 1920-talet varierade kraftigt. Den gamla spinneridelen förändrades genom tillbyggnader liksom häckleriet. Fabrikslängan mot vägen innehåller från väster karderier med häckleri sammanfogat med förspinneri (byggnader uppförda i shedkonstruktion och i en våning), och därefter våtspinneriet i två våningar. Genom de förändringar som skedde under denna tid kom denna del av fabrikskomplexet att få ett utseende som bevarats ända in i nutid. Här ges en utmärkt möjlighet att studera hur olika tidsepoker och förutsättningar uttryckts i arkitekturen.

Den gamla kontorsbyggnaden i väster förlängdes under 1920-talet och fick en reverterad fasad. Här fanns även lagerutrymmen. Inom denna del ryms idag bl a Almedahls museum, där företagets produkter och historia visas. En mindre brandstation med slangtorn i trä uppfördes öster om industribyggnaderna.

Genom dessa förändringar och tillbyggnader har man skapat den fabriksstruktur som fortfarande går att känna igen i den nuvarande bebyggelsen. I mitten ligger kraftkällorna med ångpannehus, torkutrymmen och den centrala markerade skorstenen som syns vida omkring. Som i en u-form runt finns väveridelen, apreturbyggnaderna och bleke-

*Interiör från väveriet
där de stora kort-
kedjorna från
jaquardmaskinerna
dominerar bilden.
Foto Borås museum.*

riet som är förbundna med varandra. Mellan denna del och spinneriet, häckleriet och karderiet ligger en mindre öppen gård.

Den stora sammanslagningen

År 1929 skedde så nästa stora fusion, baserad på flera års bekymmersamma läge för den svenska linneindustrin. Detta år kom företagen Holma-Helsinglands Linspinneri & Väfveriaktiebolag, Häggådalens Mekaniska Linnevärfveriers Aktiebolag och Marks Linnemanufaktur Aktiebolag att uppgå i Almedahls-Dalsjöfors Aktiebolag.

I Dalsjöforsfabriken fortsatte man utbyggnaderna och allt mer av verksamheten elektrifierades, så att man frigjorde sig från den gamla remdriftens nackdelar. En ny kontorsbyggnad stod klar 1938 i områdets västra del. Denna kom att präglas av de nya arkitektoniska dragen av

funktionalismen med sina släta putsade fasader i ljus färgsättning. Under 1950-talets slut förlängdes kontoret i samma formspråk.

I områdets nordöstra del byggdes ett stort lager för linne och garn.

Parallellt med väveriet låg beredningsdelen och blekeriet, som genomgick stora förändringar och nybyggnader såväl under andra världskriget som 1958. Mittemellan dessa låg den stora ångcentralen.

Dessa förändringar under 1950-talet föranleddes av att koncernens huvudkontor flyttades från Almedahl till Dalsjöfors och att man förlade huvuddelen av linnetillverkning hit.

Den senaste stora utbyggnaden av fabriksanläggningen skedde under första hälften av 1970-talet, då väveriet byggdes ut tillsammans med kallager och magasin. Dessa byggnader fick ett tidstypisk utseende med plåtfasader där arkitekturen var helt underordnad de standardlösningar som rådde inom industribyggnandet runt om i landet.

Även om denna artikel inte ger svar på alla frågor om hur industribebyggelsen tillkommit och förändrats i Dalsjöforsanläggningen, så visar den ändå att denna miljö utgör en sammansatt och komplex miljö med stora och innehållsrika objekt. Tyvärr saknas stora delar av företagsarkivet som skulle kunna ge oss möjligheter till ytterligare fördjupningar, men eftersom många väsentliga delar av byggnaderna står kvar, så kan man gå vidare med industriarkeologiska och arkitekturhistoriska undersökningar och ställa dessa i relation till andra bevarade anläggningar inom textilindustrin och på så sätt fördjupa kunskapen om Dalsjöfors.

Källor och litteratur:

Borås museums arkiv:

Tidningsklipp, kopior av brandförsäkringshandlingar, byggnadsinventeringar.

Almedahls museum i Dalsjöfors:

Ritningskopior.

Almedahls 1846–1946. Företagets jubileumsbok. Göteborg 1946.

Almedahls 1846–1996. Företagets jubileumspublikation. Falköping 1996.

Dalsjöfors under 1900-talet. Borås 2000.

Så vävdades det samman. Uppsats vid Göteborgs Universitet, Inst. för konservatorsutbildning. Göteborg 1987.

Toarpsdräkten

INGRID STRÖMVALL

De hafva af uråldriga tider ock hittills nyttjat och bibehållit sin vanliga klädnadsmodell. (Ur sockenstämmoprotokoll från Toarp den 15 december 1811)

Dräktskicket i Toarp med närliggande socknar i Ås härad, är ganska väl dokumenterat både i bild, skrift och genom bevarat material på museer, hembygdsgårdar och i privat ägo. Toarp har varit ett av Västergötlands mest konservativa dräktområden. Ännu vid 1800-talets mitt var en särpräglad dräkt levande i socknen. I 1870-talets Borås kunde man fortfarande se vackra allmogedräkter bland marknadsfolket, skriver L A Cederbom i *Läsebok för skola och hem*. ”Där går Toarpsflickan i sin vackra, helröda dräkt och pojken vid hennes sida är också från Toarp, klädd i röd väst och röd toppluva”.

Dräkten väcktes också ganska snart till liv igen. Den blev avbildad under nationalromantiken och på folkhögskolor i Västergötland, framför allt Herrljunga folkhögskola, numera Fristad folkhögskola, sydde man Toarpsinspirerade dräkter i början av 1900-talet. Dessa dräkter har sedan fått både namnet västgötadräkt och herrljungadräkt.

Hembygdsföreningen Westergyllen startade sin verksamhet 1921 och tog tidigt upp en toarpsdräkt med randigt liv. Det stora rekonstruktionsarbetet med dräkterna i Västergötland satte fart på 1930- och 40-talen och 1942 tog Hemslojden fram material till den röda dräkten, som det fanns förlagor till på Nordiska museet och museet i Skara. Under tidigt 1970-tal började dräktintresserade titta närmare på de kopior som fanns och såg att de skilde sig en hel del från originalplaggen. Lena Gustafsson och Christina Hjälms (numera Backlund-Svedberg) inledde ett gediget forskande med framtagning av mönster, material och beskrivningar till toarpsdräkten. Detta arbete har till stor del bidragit till de dräktvariationer som används idag.

Kvinnodräkt

Bland de gamla bevarade plaggen finns sådana av såväl 1700-tals- som 1800-talstyp. En viss förskjutning mot modernare snitt kan iakttas, men grundformen förblir densamma. De äldre högtidsplaggen är gröna eller röda. Det finns både enfärgade och randiga variationer på kjolar och livstycken. Längre fram i tiden blir det blå inslaget mer dominerande i dräkten.

Då en flicka blivit fullväxt, får hon lifstykke, tröja och kjortel af inhämt svänkst tillvärdadt grönt eller rött kläde, dock för det mesta grönt till att nyttjas högtidsdagar, och då hon fått denna klädning räcker den icke allenast i hela hennes lifstid, utan mången lemnar samma klädning efter sig till sin doter, som hon äfven kan nyttja i hela sin lifstid¹⁾.

Det är vanligtvis den röda dräkten, som många förknippar med toarpsdräkten, men idag är det allt fler som vill ha olika variationer. Toarpsdräktens många bevarade dräktdelar gör att den lätt kan varieras, men man bör se till att de plagg som kombineras är från samma tidsperiod.

Kjolarna hade olika färger, vanligast enfärgade i rött, grönt eller mörkblått, men även randiga har förekommit. Av de röda kjolarna finns tre bevarade, en på Nordiska museet och två på Skara museum. De är alla vävda i fyrskaftad liksidig kypert i helylle. Kjolarna är veckade i midjan. Nedtill är två av dem kantade med grönt siden och en med gul yllemuslin. Kjolen på Nordiska museet har varit kantad med grönt siden, men då sidenkantningen har blivit sliten, har man vikt upp nederkanten så att insidans mönstrade band syns och sedan sytt fast den på maskin.

Det finns även en grön och tre rödrandiga kjolar bevarade. Av bouppteckningsmaterial framgår att de röda och gröna kjolarna också syddes i kläde.

Livstykke: Av bevarade plagg, cirka 30 stycken, är de flesta röda och endast några enstaka i grönt. Av de röda enfärgade livstyckena finns ett tiotal bevarade. Det äldsta har långa skört och liten halsringning. De yngre har kortare skört och större halsringning. Det finns breda kalminkrandade livstycken med både långa och korta skört. Litet senare typ är de smalrandiga med röd bottenfärg. Under 1800-talet skedde

en övergång till mörkare livstycken, randiga med blå botten och mycket korta.

Överdelssärken är tillverkad av linne, med smal halslinning, mönstrat bomullstyg som axelförstärkning, ärmlinningar av band och en nederdel av grövre linne. Originalen till denna särk finns på Borås museum.

Under sommaren sågos ofta fruntimren utan tröja, visande sig i lifstycket och linygsärmerna. Dessa voro broderade på axlarne med rött turkiskt garn, samt sydda vida, långa och med linningar som på skjortor²⁾.

Huvudbonad: Kvinnorna i Toarp använde flera olika modeller. Till de äldsta typerna hör trindmössan och stopamössan. Längre fram i tiden började man även använda bindmössor.

Deras [kvinnornas] hufvudbonad består af dels trinda mössor av gult eller vitt kläde så sydde att de passas jämt efter hufvudet, och dels svarta af svart kläde något större än de förre, alt af svänskt kläde: äfven nyttjas en hufva av skärduk under den svarta mössan¹⁾.

Vid högtidliga tillfällen såsom i brudhof [vid bröllop] m m var den ogifta qvinnan iklädd Hucklä, som bestod af en fyrkant blått linong, hvilken lades dubbel i snibb och togs jemt med hårfästet framåt nacken, der snibbarna fästades i en vacker rosette öfver håret, som var benadt och omviradt med fina, breda, hvita linneband och lagdt som valk omkring hufvudet. Vid flickans första Nattvardsgång begagnades Stopamössan. Den gifta qvinnan begagnade alltid stopamössan ofvanpå Hucklä. Till allmänt bruk om söndagarna begagnades Trindmössan. Denna var gjord som en kalott och förfärdigad af gula klädeskilar med svarta passpoiler emellan, försedd med en tumbred bord eller kant af svart kläde, hvilken åter hade en gul passpoil nedomkring, inuti fodrad med blått tyg, och påsattes jemt med hårfästet²⁾.

Det finns flera stopamössor, trindmössor och bindmössor bevarade.

Förkläde: Till högtidsförkläden har förkläden av blå och grön rask använts. De raskförkläden som finns kvar från Toarp är alla mycket lika varandra och sydda i en mycket ålderdomlig modell. Speciellt gäller detta linningen, som endast räcker så långt ut som vecken sitter. Till helgdagsförkläde användes troligen blommiga tryckta bomullstyger, kattuner. Även vävda förkläden har förekommit. Det finns förkläden bevarade av både 1700- och 1800-talstyp.

Syskonen Anna-Kristina och Svenning Widell i dräkter från Toarp, fotograferade vid Finnekumlaboden i Ramnaparken. Foto Ingrid Strömvall.

Halskläde:

I synnerhet om Högtidsdagar nyttja Qvinfolken antingen finare vita, randiga eller tryckta bomullsnäsdukar på hufvudet, halsen och i handen om sin Psalmbok. Denna klädedräkt är i Toarps socken urgammal och har av Toarps Sockn infödingar af allmogen alt hittills bibehållits och önska att få den framledes bibehållen¹⁾.

Högtidshalsduken var en hvit Damastduk lagd i dubbel snibb och igenfästades med ett stort förgyllt silfverspänne i form af ett krönt hjerta med vidhängade löf, samt var dessutom knutet vid tröjkanten med söljknut²⁾.

Ytterplagg:

Qvinfolken nyttja allmänne Sön- och Predikodagar svarta eller gröna valmarströjor, undantagande om kalla vintren ludna pälsar af fårskinn istället för tröjer¹⁾.

Kofta eller Tröja af rödt kläde, hafvande åtta och en half decimaltum långa vidt utfallande skört. Kristi Himmelfärdsdag var första och Mikaelidagen sista bararmadagen på året, d v s dag, då man inte begagnade tröja, hvilken också vid dans icke sällan aftogs²⁾.

Röda tröjor finns bevarade på Nordiska museet och Skara museum. En grön tröja av samma modell som den röda finns avbildad som en miniatyrskulptur, tillverkad av gummidragant på Borås museum. Under 1800-talet kom blå korta tröjor.

Röda stickade yllestrumpor med dekorationer och skor finns bevarade på olika museer. Enligt bouppteckningar har även andra färger och material förekommit på strumporna, men det är röda strumpor och svarta skor, som används till dräkten idag.

Mansdräkt

Manspersonerna nyttja mer eller mindre ljust eller mörkgrått samt blågrått valmar till räckar eller tröjor de kalla, och till lifstycke eller västar randig fyrtråd eller värken kallat, samt blå valmar eller sämskade fårskinn, och till byxor valmar eller sämskade skinn²⁾.

Av männens kläder finns inte lika mycket bevarat som av kvinnokläderna. Det finns ett tiotal västar kvar. Dessa är bred eller smalrandiga, främst rödrandiga, vävda i fyrskaftat ylletyg.

De byxor från Toarp, som är inlämnade till museum har gylf. Man har valt att kopiera byxor från Tunge socken i blått ylletyg för att få en modell på byxor som tidsmässigt kan höra ihop med västarna.

Knäbyxor med knäspännen som oftast vore av silver²⁾.

Det finns både silver- och mässingsspännen bevarade.

Förebilden till skjortan som kopieras kommer från Häglared, Toarps socken. Till denna kan man använda en nattkappa, som knyts fast med en halsduk av siden eller bomull.

Halsduken var vanligtvis rutig²⁾.

Handskar var i likhet med "Carl den Tolfte"²⁾.

Strumporna, stickade i fasoner af mörk- och ljusblått ullgarn voro omknutna med mångbrokiga yllna strumpeband, hvilka voro så långa att deras ändar med sina granna toffsar räckte ned till skorna, hvilka voro försedda med stora spännen²⁾.

Idag används mörkblå yllestrumpor som hålls uppe med flätade eller mönstervävda band. Här finns flera original att kopiera. Skorna är svarta med plös eller med stora spännen. Det har också funnits snösockar, som hörde till vinterplaggen. De skulle räckta från knät ned på skorna. De knäpptes runt benet och hölls fast under foten med en stålkedja.

Mörkblå långrock med silkebroderier på ficklock och rygg, samt ljusblått ärmuppslag, samt svart långtröja utan broderi kopieras och används idag som ytterplagg.

Till huvudbonad användes röd stickad mössa eller vid högtidliga tillfällen svart hatt.

Hatten skulle vara kullrig eller också låg och platt kull. Denne var omknuten med ett brett svart sidenband och hade sju till åtta (verk-) tum bredt brätte²⁾.

Forskningen kring toarpsdräkten fortsätter. Idag finns en grupp personer, som studerar bouppteckningar där det kan komma fram mer intressant material som kan komma oss tillgodo i framtida publikationer. Kopierandet av olika dräktdelar pågår fortlöpande och gör att toarpsdräkten kommer fram i allt fler variationer, även om det fortfarande är vanligast att möta den röda varianten.

Dräkterna finns publicerade i *Svenska allmogedräkter* av Gerda Cederblom, Kulturhistoriska föreningens årsbok *Från Borås och de sju häraderna* 1958 och 1978/79, *Folkdräkter och bygdedräkter från hela Sverige* av Inga Arnö-Berg och Gunnel Hazelius-Berg och i *Folkdräkter* av Anna-Maja Nylén.

Noter:

¹⁾ Sockenstämmaprotokoll från Toarp daterat 15 december 1811.

²⁾ Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift del 1, 1869-1899.

Spetsfabrikörens villa

ANNA LINDQVIST

Fabrikören och arkitekten

Den 4 oktober 1904 skrev fabrikören Erik Rydin vid Borås Spetsfabrik i Gingri till arkitekten Lars Israel Wahlman i Stockholm. Wahlman svarade fyra dagar senare:

Som svar på Edert brev af den 4/10 har jag äran öfversända vår arkitektförenings taxa, som jag följt i några år.

Jag har funnit Klass II i allmänhet motsvara fodringarna på en treflig villa, och inbegriper jag under arbetsritningar och detaljer dylika till enkla taklister och socklar, trappor, fönster och dörrar. Någon gång äfven enklare trapphallar.

Vore tacksam att om herr Fabrikören beslutar sig för mig, få ett omständigt program, kartskiss på tomten, helst med höjdkurvor, anteckningar om vägar utanför, utsigter m.m och några amatörfotografi af naturintrycket, allt för skisseringen.

PS. Jag utför äfven, om så önskas, en dispositionsplan (generalplan) af området, med uthus, bakgård, trädgård och parterr.

Detta var början på en flerårig korrespondens mellan Rydin och Wahlman, vilket resulterade i Villa Rydegård, som var inflyttningsklar 1907. Erik Rydin hade tagit över ledningen för spetsfabriken 1893, då hans äldre bror Axel avled. Borås Spetsfabrik grundades ursprungligen i förhyrda lokaler i Borås år 1891 av Axel Rydin. Året därpå inköpte Rydin Nygården och Risbro i Gingri socken och vid Nykvarnsfallet i Viskan uppfördes den första egna fabriksbyggnaden. Spetsfabriken var den första i Norden som tillverkade maskinknyplade spetsar och Fristads-spetsar blev snabbt ett begrepp. Den maskinella utrustningen inköptes från Tyskland och 1892 tillverkades den första maskinknyplade spetsen i landet! Spetsarna användes framför allt till att pryda lakan och un-

derkläder. Spetsfabrikens etablering i Gingri påverkade hela socknen. Runt fabriken växte det upp ett mindre samhälle, där bolaget uppförde bostäder åt sina anställda. Runt om i stugorna satt även ett flertal kvinnor och drog spets som hemarbete.

Arkitekt Lars Israel Wahlman (1870–1952) var å sin sida, tillsammans med bl a Carl Westman och Ragnar Östberg kanske de mest utpräglade konstnärindividualisterna bland arkitekterna vid den här tiden. Deras engagemang berörde såväl arkitektur, trädgård, heminredning, möbeldesign, hantverk m m. Detta fick återspeglings inom såväl hemslojds- som hembygdsrörelsen. I tidskriften *Arkitektur* förde de fram de nya idéerna, vilka fick en avgörande betydelse för den svenska arkitekturens utveckling under de kommande decennierna. De var starkt influerade av den brittiska Arts and Crafts-rörelsen, som låg till grund för tidens nationalromantiska formspråk där uttrycksmedlen främst låg i valet av material, hantverk och traditionell byggnadsteknik.

Wahlman är kanske mest känd som arkitekt till Engelbrektskyrkan i Stockholm och Tjolöholms slott i Halland. Det senare uppfördes 1898–1904 för den förmögna köpmannen J F Dickson i Göteborg. Wahlman ritade såväl slottet med omgivande slottspark, som arbetarbostäder, skola och kyrka.

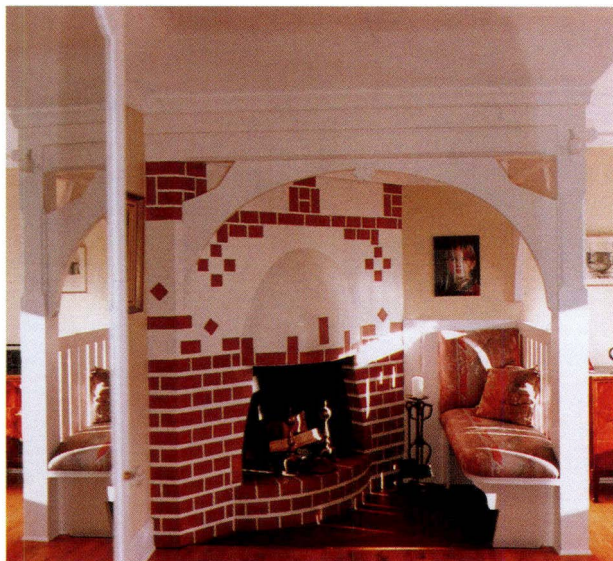

*Villa Rydegård.
Foto Ola Erikson, Regionmuseum Västra Götaland, 1999.*

År 1900 gjorde Wahlman en studieresa till England. Detta var en av de mycket få resor han gjorde och den fick oerhört stor betydelse för hans fortsatta arbete. Han influerades framför allt av den engelske arkitekten Baillie Scotts uppfattning av hemmet som en levande organism. Detta tillsammans med hans stora engagemang och starka tro på betydelsen av hantverkets och hemslöjdens pånyttfödelse utgjorde basen för hans bostadsideal. Han pläderade starkt för timmer och i just liggande timmer skapade han några av sina främsta villabyggnader. Bland hans mest kända och oftast återgivna villor återfinns hans egen bostad, Villa Tallom i Stocksund, uppförd under samma år, 1904–1906, som Villa Rydegård samt Villa Trevnad och Trotzgården i Hedemora, uppförda 1900–1901. Villa Rydegård är av någon anledning putsad på en stomme av resvirke.

I en artikel i *Ord och bild* 1902 beskriver Wahlman idealvillan. För dess yttre, menar han, kan inga regler skrivas. Det bestäms av läget och ägarens karaktär. Ligger det högt bland tallar och granar, bör det vara byggt av timmer och målat med tjära. Fasaden bör rödfärgas om huset ligger bland björk och rönn och knutarna målas vita som björkens stam. Husens yttre präglas med andra ord av stor naturromantik. Villa Rydegårds vita spritputs kanske skulle föra tankarna till det forsande vattnet i Viskan eller kanske rent av associera till de vita maskinknypplade spetsarnas sprödhet.

*En av de för villan och Wahlman så karakteristiska sitthörnorna.
Foto Ola Erikson 1999.*

Mycket av hans centrala tankar kring boendet som återfinns i hans mer kända villor är även relevanta för Villa Rydegård. Villan kom att uppföras efter dessa engelska stildrag med inslag av jugend, t ex höga skorstenar, småspröjsade, blyinfattade fönster, sadeltak med svängda takfall samt flera sammanlänkande byggnadskroppar med många oregelbundenheter, bl a i form av burspråk. Invändigt återfinns de karaktäristiska små väggfasta bänkarna grupperade intill de öppna spisarna och som bildar hemtrevliga sitthörnor. Villans planlösning med rummens gruppering kring en stor öppen centralt placerad hall som sträcker sig genom båda våningsplanen är också ett mycket karaktäristiskt drag. Ett av de tidigaste exemplen på denna planlösning i Sverige är Villa Kastenhof i Lerum, som uppfördes 1891–1892 efter ritningar av Wahlmans ”läromästare” arkitekten I G Clason.

Men det var en lång process med många kompromisser innan Villa Rydegård stod färdig. I Nationalmuseums arkiv förvaras Wahlmans kopieböcker, med ett 30-tal brev från Wahlman till Erik Rydin mellan åren 1904 och 1907. De ger en intressant inblick i tillblivelsen av villan. Det framkommer att Rydin var en mycket bestämd herre med många egna åsikter om hur villan skulle gestaltas och Wahlman utförde under hela byggprocessen ändringar och revideringar allt efter Rydins åsikter.

Villa Rydegård

Den 11 november 1904 skrev Wahlman på nytt till Rydin:

Har härmed nöjet till Eder öfversända skiss till Eder villa enligt program.

Jag kan dock knappast tänka mig att en dylik villa kan byggas (d v s programets antal rum för 15 000 kronor)

Byggnadens stil är ju ej densamma som det vykorts som sändes, men tviflar jag på att jag skulle finna mig i den stilen. Dock har jag intet emot att göra förändringar på grund af Eder personliga smak.

Barnkamrarna kanske ligga för långt från Sängkammaren, häri är ju dock tycke och smak olika och, om små barn finnas, kan ju närliggande gästrum i stället användas. Två gästrum är beräknade på vinden.

I mars 1905 besökte Wahlman Erik Rydin i Gingri och de utsåg en lämplig placering för villan. Wahlman hade en klar uppfattning om att villan skulle förläggas invid Viskan och i brevet han därefter skrev till Rydin den 26 mars är hans naturromantiska strömningar tydliga.

En vackrare dag för mitt besök hos Eder hade jag icke kunnat önska icke håller ett mer angenämt mottagande eller en bättre tillbragt dag i arbete; bekantskapen med Eder gjorde mig glad vid arbetet och säkrare i handlingen. Med ett ord jag tackar Eder för senast hjärteligen, med vördsamt tack äfven till värdinnan, fröken Gedda. Åkningen i marsnatten var bland det ljuvligaste jag varit med om – till stationen nämligen.

Efter övervägande, och efter att ha lemnat Eder tid att stadga en åsigt (kanske motsatt) tillråder jag tallerydet där nere vid ån midt emot Hill. Ehuru vildt nu och ogästvänligt bör det lemna tillfälle till en vacker framtid och ett omväxlande hemlif. Skogsparken utanför är härlig och den fruktträdbärande gläntan mot söder med den tallbevuxta kullen mot sydvest böra bli någonting särdeles vackert. Den vackert lutande och vackert belysta uthuggningen vestvart är lockande i sig själf. Kantad med lågt buskverk och kanske, om sig göra låter med ett par afstickande löfträd i fonden blefve den verkligt lockande och de partier till hvilka den förde skulle ej svika.

Terrassen mot Viskan med vägen och tallskogen högt i fonden och en pittoresk ravén-strand nere vid floden äro i sin läggning monumentala, så och uppfarten och den lilla (plöjda) parterren. Hvad "backen" beträffar behöfver den ej för Eder symbolisera en flydd tid af kraft, ty den nya röjningen skall ge Eder tillfälle att erfara mången skön känsla af väl använd mankraft.

Backen skall en gång bli Er tung, rydet blir för hvarje tag ljusare och lättare. Alla mina råd sammanhånga med Eder framtidsplaner.... En *ensam* skall bo på berget. Jag ber Er snarast meddela Ert beslut.

Wahlman skickade flera ritningsförslag till Rydin, vilka fabrikören oftast hade åsikter om. Men arbetet gick stadigt framåt. Wahlman var dock lite orolig, vilket framgår av ett brev som han skrev från Haarlem i juli 1905 till sin medarbetare och assistent arkitekten Ivar Callmander.

Rydin ber jag Eder ge en liten artig varning för det blifv. kalla palmrummet. Säg honom att det nog ges möjligheter att få billigare centraluppvärmning. Infordra af en ingenjör för Ebbes bruk hos Slöör, Sthlm ett förslag. Håll noga reda på och ge om möjl. ej ut fasad.

Förutom centraluppvärmningen diskuterades golvbeläggningen vid ett antal tillfällen.

För övrigt vill jag påpeka, att det ej är lämpligt lägga linoleum å golvet i förstugan, utan blir nog trevligast att göra golvet här som i arbetsbeskrivningen angives, d v s mörkbetsad och oljad gran. Det torde eljest bli svårigheter att i passagen övergå från linoleum till hallens trägolv utan att lägga tröskel eller dylikt; vackrast är att dessa golv går i ett.

Linoleum är däremot lämpligt i övriga rum enl. Edert förslag, d v s kök, skafferi, pigkam. serveringsrum, handkam. klosett och toalett, såvida ej golvstuck användes i de sistnämnde.

Det här brevet är daterat den 14 oktober 1905, men redan den 30 mars hade Wahlman påpekat sin avoga inställning till linoleummattor.

Avråder f o endast från linoleummattor. Hällre betsade oljade golf. De förra farliga i nya hus (fr rök).

Det är intressant att notera Wahlmans lite mer konservativa och försiktiga inställning till de nya materialen än fabrikör Rydins.

Fönsterytans ökning

En tydlig tendens i tiden och med klar engelsk påverkan var förkärleken för mycket låga rum som belystes med långa, låga fönsterband, som silade in den lågt stående solen men utestängde högsommarens varma och höga södersol. Wahlman var den svenska arkitekt som mest konsekvent utnyttjade denna fönstertyp i sin villaarkitektur. Rydin var dock inte lika förtjust i de små fönstren och upprepade tydligen sin önskan att Wahlman skulle förstora fönstertyorna. Wahlman svarade den 23 oktober 1905:

På Eder förnyade anhållan om fönsterytans ökning får jag härmed föreslå följande:

1. Herrrummet ökas i höjd 30 cm; d v s från 0,80 till 1,10.
2. I fruns rum upptages ett nytt fönster åt väster på ett avstånd av 3,625 från byggnadens hörn till fönstrets midt, på samma höjd och av samma slag som övriga fönster i rummet.
3. I barnkammaren ökas höjden 15 cm.
4. Takrännan som verkar skymmande på de övre fönstren å huvudbyggnaden uppflyttas 10 cm, och höjden å dessa fönster öka från 1,10 till 1,20.

Den 8 januari 1906 skrev Wahlman:

Hvad salongens och matsalens höjd beträffar så har jag ritat dem i proportion till rummet och skall jag i öfvrigt behandla dem så att de ej komma att "trycka". Det är icke alla 2,70 m:s rum som trycker en. Jag afråder därför bestämt från en höjning.

De ändringar jag vidtagit å fönsterna fördärfva icke stilen, men större ännu kan jag icke göra den utan farhågor härför.

På den nya karmritningen äro blyindelningen inritade. Härmed sändes Eder ett kostnadsförslag. Genom ändring från diagonal till rektangulära rutor i öfvre våningen kan kostnaden nedbringas något. Men något lider ock utseendet.

Matsalen med sitt låga, långa fönsterband med rektangulära blyspröjsar. Wahlman har även ritat matsalsmöbeln. Foto Ola Erikson 1999.

Rydin var tveksam till blyinfattningarna, men Wahlman svarade överlägset:

Att göra hela glas i fönstren skulle naturligtvis alldeles skämma bort utseendet på byggnaden. Att det skulle regna in genom blyinfattningarna torde tillhöra myternas område. Jag har själv både å mitt ställe Trefnad i Dalarne (vilket ligger mycket blåsig), här på Tallom, på Tjolöholm, samt flera andra byggnader använt blyinfattning i ytterligare *utan den minsta olägenhet*. (8 augusti 1906)

Hallen – husets hjärta

I den engelska planlösningen fick hallen en ny funktion som sällskapsrum, mottagningsrum, kommunikationsrum och samlingsplats vid den öppna spisen. I Villa Rydegård är hallen husets hjärta, härifrån når man de övriga rummen i den representativa huvudlängan. Hallens utformning diskuterades också i ett stort antal brev.

Till svar å Eder skrivelse av 25/5 får jag meddela;

Hallens inredning kan ju göras i furu, som då bör vara *tillräckligt fin* för *lase-ring*; dock anser jag att *ek* helst bör användas, såsom senast överenskommit, då nog endast härigenom den verkan ernås, som jag tänkt mig.

Eder ritning å hallmöbel har jag mottagit och gillat, dock kan jag ej förrän efter midsommar uppgöra någon ritning härå, om ni skulle önska.

De av Eder begärda ritningarne till spisar etc äro under arbetet och sändes snarast möjligt. (11 juni 1906)

I följd af viktiga stora arbeten har mitt löfte om bestånd med broderimönster gått om intet. Vill Hr. Rydin ännu ha den kan jag dock nu stå till tjänst. Den engelska möbelen har jag sett i Letchworth, Engl. Den är bra, men stel. Är det Eder mening att den skall utarbetas i detalj utan ändringar eller ligga till grund för skiss från mig. Den passar godt till Hallen.

Arbetet med Edert hem som länge legat nere, pågår nu utan egentliga afbrott till slutförande.

Jag önskar Eder angenäm midsommar och ett godt byggväder, *min* stuga står nu färdig för målarna. Kanske får jag nästa gång ett besök där. Anser Ni Eder böra utföra Hallen i furu? (23 juni 1906)

Villans planlösning domineras av den stora, öppna och centralt placerade hallen, som sträcker sig igenom två våningar. Målningen på baldakinen är utförd av boråskonstnären John Hedeaus. Foto Ola Erikson 1999.

Vad angår inredningen av *hallen*, så frågas om *riktigt vackert* massivt furuträ kan erhållas? I så fall kan ju detta rum göras i fur. (3 juli 1906)

För ett par dagar sedan var jag hos Handarb.s vänner och utsåg färger till dynorna. Jag kom då till den övertygelsen att ett grovt linnetyg skulle bli bäst till botten. Färgerna äro i mitt tycke lika passande till furans gråbruna (furan laseras med violet, som ger brunt) som till en mild lackröd eller tegelröd möbelfärg. Ett mönster håller på att komponeras. (27 juli 1906)

Den förut bestämda färgen, brungrått, enligt förut lämnadt prov, kan fås mer ljusgrå genom att vid tillblandningen det gula färgstoffet utelämnas. Möjligen kunde även försök göras med att bestryka trävirket med kopparvitriol istället för färg. Kopparvitriolen ger träet en grå vacker ton och fernissas ej. (22 maj 1907)

Men det var inte bara om de praktiska och tekniska lösningarna som Wahlman och Rydin hade olika åsikter:

Jag hör till min förvåning att herr Rydin nu bestämt sig för vit salongsmöbel, detta blir enligt min åsikt ej alls vackert. Möbeltyget bör i så fall vara gult eller skärt, fast denna färg ger man den av Eder vidtagna ändringen blir ytterst svår att bestämma, då rummets färgskala ju rättar sig efter den förut överenskomna möbelfärgen. Möbelen är nu till hälften färdigmålad. Övre våningens alla sovrum bör ha vitt trävirke, av färg å prov 4, således något brutet med gult (tillagas enl. förut sändt recept). Kökets och ekonomirummens färger måste göras färgprov (å trä). (12 april 1907)

*Detalj av hallens sitthörna.
Foto Anna Lindqvist 2001.*

Färgsättningen

Och så i maj 1907 var villan så pass färdig att de började diskutera färgval av såväl exteriören som interiören. Villan har i stort sett kvar sin ursprungliga färgsättning och upplevs som väldigt färgstark i detaljerna. Fasaderna är vitputsade, skorstenarna röda, fönsterbågar och övriga detaljer gröna, dörrar och taklister blåa.

Översänder härmed prov på yttre målningen och en del inre färger enligt Eder önskan. Därjämte en fasadritn. med färgbeteckningar.

Yttre målning:

Putsen å fasaden göres med jämngrå kalk, ofärgad ytan hackas (prov III) som bör stå vackert mot det gladt gröna (prov II)

(Prov II = cinnobergrönt, ljusockra, kromgult samt vitt)

(Prov I = vitt, ultramarinblått, ljusockra)

Grönt enligt Prov II göres alla fönsterbågar och karmar, alla stolpar överliggare och underliggare.

Blått enligt Prov I göres alla yttertaklister och vindskivbräder.

Inre målning:

1. Matvråns foder; stolpar och bjälkar liksom matsalens foder *vita*, så och skåp och bänkgavlar. Däremot matvråns väggytor blå som i matsalen så och bänksäte och rygg.

2. Sängkammarens trävirke, även spisvråns, *vita*

3. Kök, övre och nedre serveringsrum och jungfrukammare: gult och vitt enligt bif. Prov IV o V.

(Prov IV = ljusockra, kromgult och orange)

(Prov V = vitt)

4. Sovrummen över köket och jungfrukammaren:

Det ena: Rosa (= vitt, cinnoberrödt, orange). Prov VI.

Det andra: Lila (= vitt, lackrödt, cinnoberrödt och koboltblått). Prov VII.

d v s väggytorna målas i resp. rosa och lila och tapetseras ej. Foder, fönster och dörrar i dessa båda rum *vita*.

5. Badrum, helvitt = ripolin

6. Garderob do

7. Förhallen samma färg som stora hallen.

Den 30 augusti 1907 skrev Wahlman ett artigt brev där han med belåtenhet noterade att Rydin var nöjd med resultatet:

Villans nuvarande färgsättning överensstämmer väl med Wahlmans ursprungliga intentioner. Foto Anna Lindquist 2001.

Med synnerlig glädje har jag emottagit Edert bref af den 6/8 -07, hvilket en utrikes resa hindrat mig att förut besvara.

Jag ber få uttrycka den förhoppningen att arkitektens heder mest må bestå i egarens trefnad och njutning af hemmet och ber Eder vara öfvertygad om att jag vid kompletteringar som möjligen kunna falla Eder i hågen gärna vill stå Eder till tjänst.

Det ska bli mig ett nöje att någon gång få se arbetet i verkligheten och vore Eder synnerligen förbunden för en och annan fotografi (helst omonterad) om Ni låter "aftaga" stället.

Jag hoppas nämligen att Ni intet har emot att det reproduceras i en "bättre" tidskrift. Fara för efterapning är så godt som utesluten, då ju endast detaljer kunna stjälas.

Hvad min fordran beträffar, inskränker sig slutuppgörelsen till en summa af Femtio (50 kronor för mina utlägg och arbete med färgprofver.)

Det vore roligt höra om dessa följts och om Herr Rydin är nöjd med resultatet. Ett dylikt sändande af färger är nämligen alltid vanskligt och förutsätter stor vana.

Hvad namn har Ni gifvit stället?

Wahlman undrade vad Rydin givit villan för namn. Redan i oktober 1905 föreslog Wahlman ett mycket romantiskt namn:

Ett namn på byggnaden föll mig in häromdagen. Hvad säger Herr Rydin om Rosaryd (= en rödjning för blomster)?

På Wahlmans ritningar har huset beteckningen "Villa Rydin". Det slutgiltiga namnet blir Villa Rydegård, vilket även framgår av vindflöjeln på taket: RYDEGÅRD 1907.

The Studio

Villa Rydegård finns inte behandlad i den tillgängliga litteraturen om Wahlman. En av anledningarna till det kan vara att villan aldrig publicerats i någon betydande skrift. Wahlman var tydligen trots alla kompromisser med villans utseende nöjd med slutresultatet och ville låta bli att publicera några fotografier.

*Verandastolparnas dekorativa mönster är fortfarande målade i det "gladt gröna".
Foto Anna Lindqvist 2001.*

Från en korrespondent till "The Studio", den världseröfrande engelska konst-tidskriften har jag erhållit bref med förfrågningar om bl a villaarkitektur. Då jag anser att Edert hem skulle vara en lämplig öfvergång till mina stockstugor från den angliserande smaken, sågo jag gärna att Herr Rydin ville gifva tillstånd till publicerandet af en del vyer såväl af det inre som det yttre och godhetsfullt ställa till mitt förfogande konstnärligt tagna fotografier. Endast ifall Ni verkligen med glädje ser Edert hem så publiceradt vill jag att Ni gör mig denna stora tjänst, ty både arbetet och kostnad för fotograferingen skulle ju komma på Eder lott.

Fotografierna skulle nämligen tagas af en vid interiörer van fotograf, som ej tvekar att fotografera äfven mot ett fönster inifrån. Allt öfverflödigt och icke samhörigt skulle borttagas, interiören ordnas t ex med blommor och verkliga konstföremål och naturligtvis möbleradt. Antalet goda plåtar behöfver däremot icke vara stort. *Ej häller bör någon stor del af rummet tagas, endast ett vackert parti.* Detta är viktigt!

Men kanske borde vi dröja till dess närmaste parterrpartier ordnats? Äfven en svensk tidning bör få publicera.

Brevet är daterat den 17 november 1907 och är det sista i brevsamlingen. Med största sannolikhet föll förslaget inte i god jord och villan publicerades därmed aldrig den gången. Wahlman var redan fullt upptagen med ritningarna till vad som kom att bli hans främsta verk, nämligen Engelbrektskyrkan i Stockholm.

Vindflöjeln.

Foto Anna Lindqvist 2001.

Källor och litteratur:

Ekonomisk karta, blad 7C 2h Runarp.

Ekonomisk karta 1890–1897, nytryck 1988, blad 99 Fristad.

Brandverket, Stockholm (mikrofiche via SVAR):

Värderingshandlingar.

Nationalmuseum, Stockholm:

Ritningar, Wahlmans kopieböcker.

Regionmuseum Västra Götaland:

Kulturhistorisk inventering Borås kommun 1999.

Eriksson, E: *Den moderna stadens födelse, svensk arkitektur 1890–1920.*

Värnamo 1990.

Hallström, E: Spetsmuseet i Gingri. Väva och dra – ett liv med spets.

I: *Hemslöjden* nr 4 2000.

Lexikon för konst, P-Ö. Stockholm 1960.

Nolin, C: Lars Israel Wahlman. I: *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år.*

Stockholm 2000.

Pihl Atmer, A K: *Sommarnöjet i skärgården, sommarbebyggelse i Stockholms inre skärgård 1860–1915.* Borås 1987.

Stavenow-Hidemark, E: *Villabebyggelse i Sverige 1900–1925.* Lund 1971.

Svenska Industrier, Västergötland. 1945.

Verk av L I Wahlman: skisser, ritningar och fotografier / med en inledande essay av

Bengt Romare, Red. Lind, Romare, Sterner. Stockholm 1950.

Kvarnar i Södra Ving

TORE LINDSTRÖM

Ås härad har varit rikt på kvarnar. De första omtalas i några medeltidsbrev redan på 1300- och 1400-talen, och sedan växte antalet stadigt. Vid kvarnkommissionens rannsaking i häradet år 1699 antecknades 136 kvarnar, varav fyra var öde, och vid en grundlig undersökning som Ås härads tingsrätt företog 1789 var antalet kvarnar 144.

Viskans källsjö är Tolken, och från utloppet vid Tolkabro till Viskans inflöde i sjön Mogden är nivåskillnaden 37 meter på den 3,5 kilometer långa sträckan, som av ålder har kallats Tolkaström. Denna ström bildar flera fall som utnyttjats för kvarndrift sedan medeltiden, och här hade storgårdarna Sundholmen i Äspered, Hökerum, Säby och Sjögården i Södra Ving och Sjögården i Grovare sina tullkvarnar, som gav ägarna goda inkomster genom att de malde åt andra och tog ersättning in natura för malningen.

På den första kartan över Ås härad från 1646 visas ”Wings quar-
nar”, som redan då var välkända. De låg i Tolkaström där Viskans bästa kvarnfall fanns.

Tolkens yta är tolv kvadratkilometer och genom dämning med en damm vid Tolkabro kunde sjön magasinera så mycket vatten att kvarnarna kunde drivas större delen av året utom vid stark torka eller frost. I Tolkaström låg på 1700-talet nio kvarnar, en såg och en vadmalstamp, som alla var beroende av samma vatten, och det var därför bäddat för tvister om översta kvarnen höll tillbaka vattnet för de nedströms liggande vattenverken eller vice versa. Att sådana tvister förekom framgår av domböckerna.

Detalj ur Kettil Classons karta över Ås härad 1646. Vings kvarnar låg mellan sjöarna Tolken (Öökren) i söder och Mogden i norr.

De tidigaste kvarnarna i Södra Ving låg i Tolkaströms översta del närmast Tolkabro. Enligt ett pergamentsbrev utfärdat den 6 juli 1392 skänkte drottning Margareta till Gudhems kloster godset Vadersholm med underlydande gårdar samt Kärr, Aspanäs, Skomakarebol, hela Hökerum och ett flertal andra gårdar samt Fotvatskvarn, Oskvarn och ålfisket i oset (myningen) till samma kvarnström. Godsen hade drottning Margareta tvingat Heyne Snakenborg, ”som konung Albrechts medhållare”, att avstå till henne efter hennes seger över Albrecht vid Åsle 1389.

Frågan är då var oset låg. Svaret finner vi i Ås härads dombok den 6 januari 1662, där protokollet nämner att Sundholmens kvarndamm är belägen ”vid sjöoaset”, Viskans utlopp ur Tolken. Sannolikt låg Oskvarn med ålfiske på den plats där senare Sundholmens Tolkabro kvarn eller Tolkakvarn med ålfiske låg. Denna kvarn tycks ha haft hög ålder – ”een sin uhrminnes gamble qwarn och åhlefiske uthi Tolkabrobäck till Sundholms sätesgård” omtalas i ett hovrättsprotokoll 1661.

Fotvatskvarn är för länge sedan försvunnen och dess läge är okänt, men texten ovan antyder att den kan ha legat i Tolkaström. Det finns två olika tolkningar av namnet, som antingen kommer av ett fornsvenskt mansnamn Fot[h]wat som betyder snabbfotad, eller också rör det sig om ett fornsvenskt ord fota[r]vat[n]skværn av orden vat[n]skværn och fotakværn.

En fjärde kvarn med hög ålder är Piks kvarn, vars namn under tidernas lopp stavats på många olika sätt, t ex Pigzqwarn, Piucke qwarn eller Pix Qwarn. I ett brev som abbedissan Kirstin (Kerstin) i Gudhems kloster utfärdade 1462 tillkännagav hon att klostret bytt bort Hökerums gård med Övrabo ålfiske samt vatten- och kvarnströmmen som löper ut ur sjön Tolken vid Tolkabro ”nidh igönom till Pigzqwarn” till västgöotalagmannen Svarte Ture Jönsson.

Piks kvarn upptages i jordeboken för Vings gäld år 1592 och många av de följande åren. Det ligger nära till hands att tro, att kvarnen fått sitt namn efter riddaren Ebbe Pik, som enligt ett brev år 1365 förvärvade Hökerum med alla tillagor (DS 7116). Ebbe Pik (död 1382) var troligen bosatt på Rossared i Halland och ägde dessutom gods i Västergötland, Småland, Östergötland och Södermanland.

Piks kvarn ägdes på 1600-talet av familjen Bock till Sjögården i Grovare och i senare tider förekom flera olika ägare. Bogakvarn är också gammal. Den finns upptagen i Skara stifts kyrkliga jordebok 1540.

De första vattendrivna kvarnarna måste ha väckt ett enormt intresse. Under århundraden hade all säd malts med handkraft på den roterande handkvarnen, ett slitsamt arbete som ofta föll på kvinnornas lott. Nu kunde de med egna ögon se hur ett litet vattenhjul under kvarngolvet vred kvarnstenen runt timme efter timme utan att förtröttas, och kvarnhuset var inte större än en nutida friggebod.

De tidigaste kvarnarna sattes upp av kyrka, kloster och stormän som hade de ekonomiska resurserna och snart insåg möjligheterna att mala åt andra och tjäna pengar. I 1592 års jordebok omtalas Anders vid Piucke [Piks] kvarn och Hans vid Boga kvarn, vilket visar att tullkvarnarna tidigt hade egen mjölnare. Med tiden byggde bönderna sina egna skvaltor i närmaste bäck och sporadiska belägg visar att Skenstad hade en skvalta i Dalsjöbäck år 1416, medan Döve Skattegården hade en skvalta på 1500-talet i en bäck på hemmanets ägor. Skvaltkvarnen var snart etablerad som bondens egen, skattefria kvarn och de ökade raskt i antal. År 1699 fanns 113 i Ås härad.

Första delen av Tolkaström har ganska lamt fall och efter Tolkabro kvarn har endast legat ett ålfiske. Sedan följer en cirka 600 meter lång sträcka med 20 meters fallhöjd och många fall där kvarnarna legat tätt (b–g i förteckningen nedan). År 1789 låg följande kvarnar i Tolkaström mellan Tolken och Mogden:

a) Tolkabro kvarn under Sundholmen. Kvarnen hade två par stenar, drivna av underfallshjul.

b) Vings kvarn med två par stenar och underfallshjul, ägd av greve Sparre till säteriet Hökerum.

c) Tolkaströms kvarn under kaptensbostället Sjögården i Ving. Kvarnen hade två kvarnhus med vardera två par stenar. I det ena kvarnhuset drevs kvarnstenarna av enfotahjul, men i det andra hade ny teknik införts och de två paren stenar använde underfallshjul.

d) Pix (Piks) kvarn, som malde för tull liksom alla övriga i strömmen, var inrättad med tre par stenar och underfallshjul. Enligt 1701 års jordebok räknades den som hemman, 1/4 mantal. Kvarnen hade hög ålder som tidigare visats och ägdes av doktorinnan Wictorin och hennes dotter Maria Cecilia Sandberg.

e) Boga första kvarn, som kallades Mellomkvarnen, hade tidigare bestått av två par stenar och enfotahjul, men hade på senare tid moderniserats och försetts med underfallshjul samt större kvarnstenar. Kvarnen tillhörde greve Sparre till Hökerum liksom de två följande.

f) Boga andra kvarn, som kallades sågkvarnen, hade likaledes byggts om i senare tid och moderniserats från enfotahjul och ett par stenar till underfallshjul och två par stenar. Strax intill stod en såg, högst sannolikt driven av ett underfallshjul, och när den var igång kunde bara ett par kvarnstenar mala.

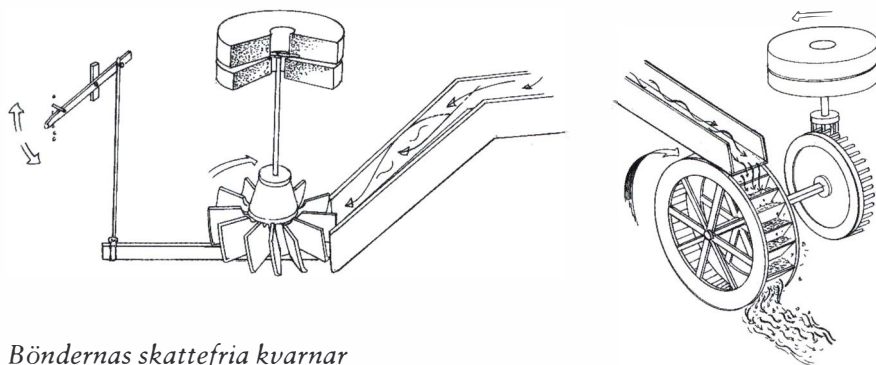
g) Boga tredje kvarn, som i gamla tider hade bestått av två enfotahjul och två par kvarnstenar, hade utökats med två par stenar så att det nu var fyra par stenar som alla drevs med överfallshjul.

h) Pigge kvarn, också ägd av greve Sparre. Den hade tre par stenar och underfallshjul.

Det var en kraftfull modernisering som greve Sparre gjorde vid sina kvarnar då han bytte ut de urgamla enfotahjulen mot vertikala vattenhjul som kunde driva betydligt större kvarnstenar, och därigenom ökade kvarnarnas produktion avsevärt. Ökad malning innebar större inkomster och det var alltså en väl kalkylerad modernisering han gjorde.

Särskilt intressant är att han vid den tredje Bogakvarnen använde överfallshjul, som förbrukade betydligt mindre vattenmängd än underfallshjulen, så att han kunde driva fyra överfallshjul med samma vattenmängd som två underfallshjul. Förutsättningen för överfallshjul var att tillräcklig fallhöjd fanns, eftersom vattenrännan släpper drivvattnet ovanför vattenhjulet.

Att tullkvarnar betraktades som en lönsam investering kan man förstå av ett protokoll i Ås härads dombok 1662, där nämnden och flera av allmogen intygade att från åtskilliga härader, nämligen Frökinds, Redvägs och Ås kom året om hundratals kunder till Hökerums kvarn för att mala.

Böndernas skattefria kvarnar kallades skvaltkvarn eller skvalta, men de som malde för tull kallades fotkvarn eller enfota kvarn. Båda typerna hade horisontellt vattenhjul som på skissen ovan.

Hjulkvarnar hade stående vattenhjul. Beroende på om vattnet träffade hjulet upptill eller nedtill kallades det överfallshjul (se skissen ovan) respektive underfallshjul. Skisser Carl-Otto Schander.

Domböckerna i Ås härad visar att tingsrätten ofta fick lösa kvarntvister, som ibland kunde bli mycket långdragna. Vid Ås häradsrätts höstting 1664 kom för rätten ”herr höggrevlige excellensen herr riksdrotsen” Per Brahes befallningsman Sven Andersson och klagade på att löjtnanten Lennart Bock höjt sin kvarndamm vid Piks kvarn i Tolkaström så att riksdrotsens kvarn, Tolkabro kvarn högre upp i samma ström, drabbades av bakflod som bromsade vattenhjulen. Sven Andersson begärde att denna olaga åverkan skulle avskaffas. Herr löjtnanten svarade att han inte visste att någon åverkan var gjord, men att den kunde ha skett honom ovetande och nekade inte till att, om så vore fallet, låta rätta till saken. Tingsrättens nämnd intygade att de varit vid kvarnarna tillsammans med häradshövdingen Erland Kafle och i båda parter närvaro funnit att löjtnantens kvarndamm var förhöjd högre än i gamla tider och att även vattenrännan var höjd, vilket orsakade höggrevlige excellensens kvarn ”men och överflödsvatten”. Tingsrätten beslutade i enlighet med kapitel 33 och 34 i byggningabalken att den olaga höjningen av kvarndammen vid Piks kvarn skulle utkastas och att vattenrännan skulle sänkas till sitt gamla vanliga läge enligt gammal och urminnes hävd.

Eftersom de flesta tullkvarnarna ägdes av adelns frälsegårdar var det oftast de som förekom i tingsrättens protokoll, men även bönderna som hade sina skvaltkvarnar i bäckar och åar i gårdens närhet kunde ibland känna sig ”överkörda” som det heter på modernt språk. Vid kvarnkommissionens rannsaking i Ås härad 1699 besvärade sig bonden Hans i Bränning i Grovare socken med åtskilliga andra hemmans åbor över att frälsehemmanet Kvarnagärde, som ägdes av överstelöjtnant Granatenhjem, nyttjade en fotkvarn på säteriet Sjögårdens ägor, och att denna kvarn kvarhöll vattnet för deras skvaltkvarnar så att de inte kunde mala till sitt nödortf. De begärde därför ”skälig correction”, vilket kommissionen remitterade till tingsrätten att undersöka och döma. Någon notis har inte påträffats i Ås härads dombok, kanske gjorde parterna upp i godo.

En ovanligt segdragen tvist pågick i sexton år vid Ås härads tingsrätt. Det gällde ett öde kvarnfall i Tolkaström, som kapten Anders Oxehufvud ansett tillhöra hans säteri Säby och låtit sina söner, löjtnanten Christer Oxehufvud och kvartermästaren Georg Oxehufvud, bebygga med en kvarn, Pigge kvarn, som malde för tull. Ägaren till säteriet

Hökerum, grevinnan Sara Christina Sparre, född Sahlgren, och senare hennes son greve Gustaf Adolf Sparre, hade bestridit denna kvarnbyggnad och påstått att den var olagligen uppsatt och till skada för de egna tullkvarnarna i Tolkaström, varför man krävde att den skulle rivas. Med början 1760 pågick tvisten i flera år vid Ås härads tingsrätt utan att bli avgjord. År 1772 avled kapten Oxehufvud, löjtnanten Christer och kvartermästaren Georg Oxehufvud. Den sistnämndes änka Jeanna Henrietta Göthenstierna kom då in i rättegången och ville försvara Pigge kvarn som en tillhörighet under Säby säteri. Vid sommartinget 1776 instämde greve Sparre fru Göthenstierna och kronans förordnade ombud landsfiskal Hammarstrand med påstående att det "land och strand" varpå kvarnen var uppsatt aldrig kunde visas tillhöra familjen Oxehufvud utan låg under Hökerums rå och rörs- samt frälsehemman i Vings by.

För att avgöra på vems land och strand kvarnen stod måste tingsrätten fastställa rågången mellan kronoallmanningen Brun och Vings sockens in- och utägor. Vid en rättegång 1779 gick tingsrätten igenom alla vittnesmål som avgivits från målets början. Fem vittnen styrkte kärandesidans påstådda rågång, som de hört sina förfäder och andra gamla män berätta, att rågången gått från Tolkabro vid sjön Tolken mitt i strömmen till sjön Mogden, vilket ansetts som rätt rågång.

De åtta andra vittnen som blivit hörda befäste den av greve Sparre påstådda rågången i rät linje från femstenaröret vid Tolkabro till femstenaröret på Hökerums holme (Vädersholm). Nils Andersson i Närabo hade hört av sina föräldrar att rågången mellan krono- och frälseägorna gått från femstenaröret på Hökerums holme till ett liknande på Arsbackar och över Ekeberget till Tolkabro och andra vittnen berättade samma sak. Tingsrättens fastställde att den rätta rågången gick i rät linje från Tolkabro till femstenaröret på Hökerums holme och att kvarnen således låg på Hökerums land och strand. Men redan tre år tidigare hade greve Sparre och fru Göthenstierna träffat en förlikning, som innebar att greve Sparre köpte Pigge kvarn för 4 600 daler silvermynt och att fru Göthenstierna inte bestred att kvarnen låg på Hökerums ägor. Förlikningen godkändes av Göta hovrätt, och därmed var denna långdragna tvist avgjord.

Christer Oxehufvud gick en ovanlig död till mötes. Greve von Salza berättar i sina memoarer:

Han for en gång förbi en vattenkvarn och sade då åt några andra, som åkte med honom: ”Jag skall göra mjölnaren bra flat med att hålla kvarn!”. Han sprang ned, fattade tag i kugghjulet och höll kvarnen. Mjölaren kom förskräckt ned för att se vad som fattades och blev inte litet förvånad när han såg att Oxehufvud stod och höll kvarnen. ”Ser du nu att jag är starkare än vattnet!”, sade Oxehufvud och släppte kvarnen. Då började den att gå, men kuggen fattade tag i hans kappa och drog in honom mellan kugghjulen, där han söndermaldes och dog med ett jämmerrop.

Pigge kvarn var den nedersta kvarnen i Tolkaström före dess inflöde i sjön Mogden. Mellan Bogakvarn och Pigge kvarn fanns på 1600-talet en skvaltkvarn, som tillhörde Vings prästgård och visas på en lantmäterikarta 1645 som en ”årligen gångande qvarn”, men 1763 var kvarnplatsen öde. Sannolikt malde då prästgården vid någon av tullkvarnarna.

Förutom kvarnarna i Tolkaström fanns två tullkvarnar i Viskan efter utloppet från Mogden, nämligen Övre och Nedre Nordkvarnen. Den förstnämnda var en gammal klosterkvarn, men vilket kloster den tillhört är okänt. Den finns upptagen i jordeboken 1542 och räknades senare som ett hemman på 1/4 mantal. Från 1600-talet kallades den i jordeböckerna ”Per vid kvarn” efter innehavaren vid den tiden. Kvarnen har hört till Hökerum. Nedre Nordkvarnen flyttades omkring 1840 till Tolkaström och kallades Pigge övre kvarn.

Många gårdar i Södra Ving har haft en skvaltkvarn för husbehovs-malning i närmaste bäck. I byn Romsås hade Skattegården, Hulegården och Östergården år 1699 var sin skvalta i Tövebäcken väster om byn, men 1851 var bara en kvar. Trogared, Tångagärde, Mastunga, Högryd och Stockahult hade var sin skvalta i närliggande bäckar. I mitten av 1800-talet började gårdarnas skvaltkvarnar förfalla, eftersom ägarna sökte sig till de talrika tullkvarnarna, som kunde mala mycket fortare och erbjöd siktat mjöl som husmödrarna uppskattade. Särskilt till julbaket var det viktigt att få sådant mjöl, och varje höst efter skörden var mjölet det allmänna samtalsämnet: Hur har mjölet blivit? Bakar det bra? Vings kvarn hade 1840 ett par särskilda siktstenar av täljsten som malde skonsammare, så att skalet blev helare än vid sammalning och kunde siktas bort, vilket i sin tur gjorde att mjölet blev ljusare. Andra tullkvarnar följde efter.

Peter Roth noterade i sin *Beskrivning över Ving i Ås härad* 1784 att korn, blandråg och havre var det som vanligen såddes, vilket tycks ha varit oförändrat 1856 då Pigge kvarn skattlades och redovisade samma sädesslag.

Åren omkring 1920 upphörde kvarnverksamheten i Tolkaström i och med att Viskans Kraft AB köpt marken utmed ån och fått regleringsrätt för sjön Tolken. Kraftbolaget lät några år senare uppföra Boga Elektriska kvarn, som först arrenderades och senare köptes av Oskar Karlsson. År 1937 köpte Einar Eriksson kvarnen och installerade nya maskiner, bland annat valsstolar för malning av brödsäd. Kvarnens namn ändrades till Vings Valskvarn, ett namn som blev välkänt vida omkring. På kvarnstenarna maldes i fortsättningen endast gröpe, alltså grovmalen säd till kreatursfoder. Som mjölnare kom samma år Karl-Axel Karlsson från en kvarn i Norra Vånga och han var kvar till sin pensionering 1982. Här kan man verkligen tala om lång och trogen tjänst, som väl vittnar om en kärlek till yrket.

Efter Einar Erikssons död 1977 köptes kvarnen av Axving AB, som framgångsrikt satsade på att förädla bygdens spannmål till djurfoder, kompletterat med andra tjänster för jordbruket. Från 1970 tjänstgjorde också Karl-Gustav Salén som mjölnare och han blev kvar tills kvarndriften upphörde 1990. Även andra mjölnare har arbetat vid kvarnen.

När Vings Valskvarn tystnade 1990 upphörde en minst sexhundra-årig kvarnepok i Tolkaström. För dem som en gång varit med om kvarnarnas storhetstid, hört kvarnfallens brusande och kvarnarnas dunkande, mjölnares och forkarlars hojtande, sett vattenhjulen snurra, måste det ha varit en stor saknad då allt detta tystnade. Kvarnbyggnaden finns ännu kvar och är under renovering, men alla maskiner är borta.

En av Bogakvarnarna, kallad Bogakvarn Nedre No 1 och uppförd 1880, byggdes om till trämassfabrik enligt ett brandförsäkringsbrev 1888. Den kallades Hökerums trämassfabrik och drevs med vattenhjul som tog vatten från Viskan. Nuvarande ägare till Vings Valskvarn, Byggnadsvårdsföreningen Södra Ving, har frilagt några grundstenar som kan härröra från denna fabrik. Den blev inte långlivad utan revs i början av 1900-talet.

Källor och litteratur:

Göta hovrätts arkiv:

Geometrisk handlingar Älvsborg och Dalsland nr 47.

Ås härads renoverade domböcker.

Hovrättsdomar 1661, 1662, 1767.

Landsarkivet i Göteborg:

Jordrannsaktionsprotokoll 1709–1851.

Lantmäteriet i Vänersborg:

Diverse kartor från Södra Ving.

Miljödomstolens arkiv, Vänersborg:

Reglering av sjön Tolken, mål 22/1928.

Riksarkivet, Stockholm:

Kvarnkommissionens protokoll för Ås härad 1699.

SVAR Riksarkivet Ramsele:

Brandförsäkringsbrev.

Borås stadsbibliotek (mikrofilm):

Ås härads domböcker.

Jordeböcker, Älvsborgs län.

Diplomatarium Suecanum *Svenskt Diplomatarium* vol. 8:3. Stockholm 1966.

Svenska Riks-archivets pergamentsbref från och med år 1351. Stockholm 1866–1872.

Karlsson, K H: Genealogiska anteckningar. 4. Medeltidssläkter med namnet Pik.

I: *Personhistorisk Tidskrift* 1908. Stockholm 1909.

Mannerfelt, O: Anteckningar ur Ås härads dombok. *De sju häradernas domböcker* 4:1.

Ortnamnen i Älvsborgs län. Del XIV. Ås härad. Stockholm 1909.

Roth, P: Beskrivning över Ving i Ås härad. I: *Västergötland. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning* B:7. Kungsbacka 1972.

Salza, E F von: *Familjeanedoter och minnen från barndomen*. Stockholm 1912.

Ödetorp i Södra Ving. Södra Vings Hembygdsförening 1983.

Vintervägsstråken i norra och mellersta Ås härad

BERNDT EVERTSSON

I äldre tider fanns på landsbygden ett väl förgrenat nät av stigar och vägar för lokala resor och transporter, men endast en liten del kunde användas av hjulfordon. För transporter sommartid klövjades oftast och mer sällan användes vagn med dragare. Allmogen vandrade, även vid längre utflykter. Vägarna för mer långväga resor och transporter var få.

De äldsta kartorna över bygden är Kettel Classons häradskartor, för Ås härad från 1646. Endast större vägar är markerade och de är anmärkningvärt få på denna karta. I häradets längdriktning går vägen från Borås, över Främgarde i Brämhult till Falskog i Rångedala, vidare mot Varnum, där vägen från Fristad och Tärby ansluter och fortsätter norrut över Härna, Hällstad, Möne och Kärråkra in i Skaraborgs län. Vägen söker sig fram i höglänt terräng, krokigt och backigt och undvikande mossar och kärr. Domböckerna vittnar om att denna väg var i miserabelt skick. Den andra markerade vägen går genom Hällstad och Murum och utgör en del av vägen mellan Jönköping och Alingsås, som ibland betecknas som kungsväg. I övrigt finns inga vägar markerade på häradskartan.

På grund av obekväma fordon och vägarnas låga standard avstod gärna både allmoge och överhet från långa resor sommartid. Detta var dessutom den tid då jordbruket krävde mest arbetskraft. Längre transporter och resor förlades hellre till vinterhalvåret och utnyttjade ett idag bortglömt vintervägssystem. Längre norrut i Sverige, med stabilare vinterklimat, ökade dessa i betydelse men även i våra trakter fanns viktiga vintervägsstråk. Till skillnad från landsvägarna gick vintervägarna i dalgångar, över isbelagda sjöar och frusna mossar och kärrdrag. Det blev en jämnare väg på vinterföre med rakare sträckning och mindre

nivåskillnader än landsvägen. Till dessa större vintervägsstråk fanns naturligtvis lokala anslutningsvägar. Färderna på vintervägarna blev snabba och bekvämare och lasterna säkerligen mer än dubbelt så stora.

Vintervägarnas sträckningar inom Ås härad

Vad finns skrivet om vintervägar i Ås härad? Finns uppteckningar av muntlig tradition? Finns något om vintervägar i primära källor såsom kartor, sockenstämmoprotokoll eller domböcker? Detta är frågor som denna uppsats vill försöka ge svar på.

Vad gäller vintervägarnas sträckning är Måns Mannerfelts *Västgötavägar* den mest kända källan (med uppgifter som tidigare hade publicerats i en tidningsartikel 1923 av hans far Otto Mannerfelt):

En flitigt begagnad vinterväg genom Ås, som utgick från trakten av Luttra och förde vidare över Mönarps och Replångs mossar genom Kärråkra och Möne socknar i dalgången öster om Hov, förbi Hällstad, Snugge ned till sjön Mogden och vidare Viskadalen fram till Öresjö och Borås.

En annan källa är Carl Öman, framstående hembygdsforskare från Kärråkra under första hälften av 1900-talet:

Ifrån Replången gick den [vintervägen] över hårdmarken i närheten av Döve gamla kyrka och över åt Bondarp, där den kom på Åkärre vidare över Länge mosse öster om Kärråkra kyrka till hemmanet Sjö. Sedan fick man färdas landsvägen genom Södra Vånga till Rävike i Möne där man kom på de mader som går öster om Hov.

Det finns idag ingen muntlig tradition om vintervägar. Tillfrågade äldre i bygden med hembygdsintresse känner till vad Måns Mannerfelt skrivit men vet knappast något mer.

Det äldre kartmaterialet saknar, med få undantag, uppgifter om vintervägar. Storskifteskartor från berörda socknar i häradet har studerats, framför allt de som gäller utmarksdelningar. Enstaka häradsrättsprotokoll har gett intressant information.

Inga lämningar i naturen minner om forna tiders vintervägar. Gamla och nya kartor är nödvändiga om man vill studera möjliga vintervägsstråk. De ekonomiska kartbladen från slutet av 1800-talet ger en bra bild av det äldre odlingslandskapet. Den nya ekonomiska kartan med nivåkurvor har varit till god hjälp vid ett tiotal vandringar jag gjort till-

sammans med hembygdsintresserade vänner under våren och sommaren 2001.

Som ett kuriosum kan nämnas att Måns Mannerfelt (i Ymer 1933) har lagt fram en teori om överensstämmelse mellan vissa flyttfågelsvägar och äldre vintervägslinjer. Som exempel ges vintervägen från Borås till falbygden.

Ett eller flera vintervägsstråk genom norra Ås?

Häradets nordligaste socken, Kärråkra, omfattade från 1500-talets början till 1887 i borgerligt hänseende även Döve by. Från norra Ås till Falköping sträckte sig, på ungefär samma nivå över havet (ca 200 meter), resterna av ett fornsjöområde i form av ett mossekomplex, som sedan slutet av 1800-talet är uppodlat. Det berättas att man före utdikningarna kunde åka skridsko från Döve till Falköping. Här fanns utomordentliga förutsättningar för vintervägstrafik. Vid Döve gick vintervägen upp på hårdmark för att efter 500 meter åter komma ut på sankmark.

Ungefär vid nuvarande länsgränsen sammanflyter två källflöden till Lidan. Härifrån finns två topografiskt likvärdiga stråk för vintervägen söder ut: Öjelunda i Kärråkra–Möne–öster om Hov i Hällstad (*väg 1*) eller Sjö i Kärråkra–Vånga–väster om Hov i Hällstad (*väg 2*).

I ett domstolsprotokoll från 1858 om ett försvinnande och misstänkt mord under en vintervägsresa från Falköping anges att resällskapet skiljs åt *vid en korsväg på Kärråkra mosse*. Detta kan vara en indikation på en vägsträckning förbi Boarp mot Öjelunda och således ett argument för *väg 1*. I Ömans uppteckningar finns också uppgift om stora foror som kom till Öjelunda by och personer som övernattade där. Otto Mannerfelt beskriver vägen öster om Hov i *Minnen från Ås*:

På Hovs utmark högst på en höjd intill gamla vintervägen står en hög bautasten. Om denna sten heter det ännu i dag, att den varit en vägvisare.

I en annan uppteckning av Öman berättar Lars Magnusson (född 1836) från Mjälén i Södra Vånga att ”vintervägen från Sjö i Kärråkra skulle fortsatt i dalsänkan väster om Vånga by och Hov och gått över landsvägen vid Gisslarp i Hällstad”. Enligt en muntlig uppgift har Göte Eriksson i Ängagärde i Vånga berättat om en vinterväg väster om Jonstorp i Vånga. Dessa uppgifter kan vara argument för *väg 2*.

Det är också möjligt att man från Sjö i Kärråkra tog sig över till Öjelunda i samma socken, via Trolle mosse, och sedan fortsatte till Möne och vidare öster om Hov. I Ömans uppteckningar föreslås landsvägen från Sjö över Vånga till Möne, vilket förefaller mindre troligt på grund av nivåskillnaden.

Inget vägalternativ kan uteslutas och möjligen har flera använts samtidigt men kanske troligare vid skilda tidpunkter.

Efter Gisslarp i Hällstad socken (vid nuvarande Älmestad) sammanstöter *väg 1* och *väg 2* och följer sedan Gammalstorpabäckens dalsänka, öster om gårdarna Salunda, Snugge och Brunstorp ned mot sjön Mogden. Vintervägen fortsätter sedan i Viskans dalgång, sannolikt norr om ån, över Gärdsjön och Örsjön för att nära häradets gamla galgbacke förenas med ytterligare ett vintervägstråk.

En annan sträckning

I en artikel i Borås Tidning 1952 berättade gamla härnabor om en annan vintervägssträckning genom Ås, som gick väster om de tidigare nämnda och tycks ha anslutit vid Örsjön:

På gränsen mellan Törsås skogar och Grovare går en dalgång benämnd *Köpmansgator*, där fordom under vintrarna en färdväg gick, där falbönderna per häståk transporterade sin spannmål till Borås och Göteborg samt andra livsförnödenheter tillbaka såsom silltunnor, salt m m. Vägen kan spåras från Hällstad genom Härna till Varnum samt Viskadalen till Fristad och vidare.

Det finns flera indikationer på att denna väg gick norrut över Murum. På 1870-talet såldes den gamla mangårdsbyggnaden på Påarp i denna socken. Huset monterades ned och många foror med timmer gick på vinterväg till den nya platsen i Göteve socken i Skaraborgs län.

På en storskifteskarta över sockenskogen Vångboris från 1775 finns ordet vinterväg intill ett gränsmärke, som i kartbeskrivningen betecknades som ”femstenaröret nr 13 vid vintervägen, därest Vånga, Öra och Kärråkra sammanstöter”. Detta är den enda karta jag hittat som antyder vinterväg.

Det berättas också att murumbönderna var så intressade av handel och resor att de försummade sina jordbruk. Det blev naturligtvis många

göteborgsresor eftersom de bodde längs vägen mellan Jönköping och Göteborg. Sannolikt sysslade de också med transporter vintertid och då på den närbelägna vintervägen.

Anslutningen från Påarp i Murum till femstenaröret vid vintervägen har rekognoserats och förefaller naturlig. Fortsättningen mot falbygden är osäker. Ansluter stråket till *väg 2* förbi Kärråkra eller gick den via Öra och Jäla mot falbygden?

Denna vintervägs fortsättning mot Borås är gemensam med stråket längs Viskan från Mogden. Sydvästra delen av Härna är alltså en plats där vintervägar möts. Om *Köpmansgator* går en sägen: ”Den mycket steniga och våta trakten mellan Härna och Grovare kallas också *Könungsgata* och sägs varit en handelsplats under hedendomen”. Olaus Magnus skrev på 1500-talet i sin historia om de nordiska folken att ”marknader förlades till platser där vintervägar korsade varandra”. Det finns kanske något bakom sägnen?

*Maderna norr om Agnsjön i Härna är slutet på de så kallade Köpmansgator. Dessa mader har ännu i senare tid av härnaborna kallats ”maavägen”.
Foto Örjan Hill.*

Detalj ur 1775 års karta över Vångboris. Vid femstenaröret nr 13 har lantmätaren skrivit ordet "vinterväg".

Hans Svensson och Alf Vångell, båda från Kärråkra, står intill "femstenaröret vid vintervägen".
Foto Berndt Evertsson.

Vad gäller fortsättningen mot Fristad och Borås så fanns sannolikt bara ett stråk. Från ovan nämnda korsväg gick vintervägen i ett smalt kärrdrag mot Käringsjön i Varnum för att sedan fortsätta på fastmark upp på landsvägen och följa denna mot Väla. Vintervägen följer sjösystemet mot Ön i Tärby socken och ligger sannolikt hela tiden norr om Viskan. För fortsättningen mot Öresjö tvingar topografin vintervägen att vika av norrut, endast några hundra meter söder om Ekåsen vid landsvägen. Här finns en gammal fäbro av sten som kallas *Suggebro* och som sträcker sig ca 75 meter över Suggemad. Troligen gick vintervägen över denna mad. Sträckningen mot Fristad gick ca 500 meter söder om tärbyvägen via kärrdrag och låglänt terräng, passerade gingrivägen ca 300 meter sydöst om Fristad kyrka. Om vintervägen passerade vadet över Viskan eller om den gick ut vid nuvarande Skalle badplats är oklart.

Vintervägarnas historia och betydelse

Vatten- och vintervägar är troligen våra tidigaste vägar. De äldsta beläggen i Sverige för vintervägstrafik är vinterfälttågen. Några exempel från Västergötland är slagen vid Kungslena 1208, vid Falköping (Åsle) 1389 och Skottek 1520, som alla skedde under vintern. Inga belägg finns dock för att häradets vintervägar utnyttjades i dessa krig.

Det finns uppteckningar av Carl Öman om transport av huggen sandsten från skaratrakten till medeltida kyrkbyggen i Ås härad, bl a Kärråkra kyrka.

Den ökade produktionen i Sverige från mitten av 1500-talet gav upphov till överskott av varor i olika delar av landet. Handeln ökade och därmed behovet av transporter. Spannmålsöverskottet i falbygden såldes med god förtjänst i sjuhäradsbygden. Efter Borås stads grundläggning ökade säkert transportererna. Virke och hemslöjdsprodukter fraktades i motsatt riktning och detta skedde huvudsakligen på vintervägar. Det var vanligen slättbönderna själva som reste till Borås och sålde sin spannmål, men det kunde också vara sjuhäradsbönder som reste till falbygden för att köpa eller byta till sig säd, som sedan såldes i knallebygden.

Det har också funnits en västligare vinterled, som försett sjuhäradsbygden med spannmål. Den gick från nolbygden (varaslätten) över Larv, Hudene, Mörlanda, Borgstena och anslöt i Fristad till ovan beskrivna vinterleder i Ås.

Förbättrade landsvägar på 1800-talet övertog en del av vintervägarnas trafik. Järnvägsbyggena på 1860-talet blev början till slutet och när sedan de stora utdickningsprojekten av mossarna i slutet av 1800-talet kom, sattes definitivt punkt för de långa vintervägstransportererna. Lokala vintervägar fanns dock kvar till mitten av 1900-talet. Det gällde framför allt körslor av ved och timmer, men även hemtransport av hö från sommarlador.

Underhåll av vintervägar

Röjning och underhåll av vintervägarna var ett viktigt arbete som utfördes av allmogen. Gick vägen över inägor skulle de sk ”vintergapen” i gårdesgårdarna öppnas när det frös till och stängas på våren.

I våra trakter låg vintervägen relativt nära landsväg och bebyggelse. Det var en fördel både för resenärer och för dem som hade ansvar för vägen. Enligt byggningsbalken till 1734 års lag skulle varje by utanför sina ägor utstaka vintervägar över sjöar och mossar. Vid större sjöar blev det en skyldighet för kringliggande socknar.

I södra Sverige varierade vinterklimatet. Det var viktigt att det hann frysa till innan snön kom. Om inte, fick man *trampa väg* i kärr och mosskanter, d v s man trampade ned snön i den ofrusna marken så att den lättare frös till. Byborna hade också ansvaret för snöröjning och att vintervägen över sjöarna var säker. Under senare hälften av 1700-talet började snöplogar användas.

Övernattning och händelser kring vintervägarna

Många av resenärerna på vintervägarna gjorde dagsresor till närmaste stad eller andra kortare resor. För förbönderna från falbygden till Borås eller vice versa fanns behov av övernattning. Gästgiverierna låg oftast inte vid vintervägsstråken och det blev bondgårdar i närheten av vägarna som fick härbärgera häst och karl. Uppteckningar från Kärråkra tyder på att de flesta hade sina speciella övernattningställen.

Vintervägarna var farliga – det kunde vara opålitliga isar men också överfall av landsvägsrövare och tjuvar. Vissa vintervägsstråk hade ökända partier som krävde sällskap på vägen om man skulle klara sig helskinnad hem. På vintervägen genom Ås fanns så vitt jag vet inga sådana partier. Enstaka överfall förekom säkert. Som tidigare nämnts försvann en person i Kärråkra under en vintervägsresa från Falköping 1858 och återfanns död på våren.

För allmogen var vintern en lugnare tid. Det fanns tid för nöjesresor av olika slag. Den relativa isoleringen i många bygder hävdades på vintern. Överheten reste också oftast på vintern. Både kronans och kyrkans ledare gjorde sina visitationsresor på vinterväglag.

Även utländska resenärer uppskattade att resa i Sverige under vintern. Fransmannen Motraye uttrycker detta i en reseskildring från början av 1700-talet:

Släden hör enligt min uppfattning till Sveriges största behag, och det finnes icke i hela världen något angenämare eller snabbare åkdon och intet land, som ägnar sig bättre för detsamma än detta, då snön täcker de stora landsvägarna, bergen och klipporna och då sjöar och floder blivit lika fasta som jämna fält.

Under 1800-talets senare del förändrades det svenska resandet radikalt, inte minst nöjesresandet. Högsäsongen byttes från vinter till sommar och en av orsakerna var vintervägarnas försvinnande.

Översiktlig karta över möjliga vintervägssträckningar (vita linjer) i norra och mellersta Ås härad.

Källor och litteratur:

Borås museums arkiv:

Tidningsklipp.

Carl Ömans efterlämnade anteckningar från Kärråkra och angränsande socknar.

Borås stadsbibliotek (mikrofilm):

Domböcker, Ås häradsrätt.

Lantmäteriverket i Gävle (mikrofilm):

Kartor för socknar i norra och mellersta Ås härad.

Beckman, N: *Vägar och städer i medeltidens Västergötland*. Göteborg 1923.

Bergstrand, C M: *Från Borås och Ås härad på 1700-talet*. Säffle 1973.

Friedner, R: En fornsjö i Västergötland. I: *Borås Tidning* (artikel 1930-talet).

Heckscher, E: *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*. 1:2. Stockholm 1936.

Lindgren, G: *Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt*.

I: *Geographica*. Uppsala 1939.

Linnarsson, L: *Bygd, by och gård*. Del 1. Lund 1948.

Mannerfelt, M: Några väghistoriska observanda. I: *Ymer* 1933.

Mannerfelt, M: *Västgötavägar* 1-4. Uppsala 1938-1952.

Mannerfelt, O: *Sjuhsäradsbygden före 1622 och Borås stad 1622-1865*. Borås 1922.

Mannerfelt, O: Minnen från Ås. I: *Borås Tidning* 1923.

Mjörnfors, I: Västgötska landsvägar. I: *Västergötlands Fornminnesförenings årsskrift* 1981-1982.

Motraye, A de la: *Seigneur A de la Motrayes resor 1711-1725*. Urval och översättning av H Hultenberg. 1918.

Nilsson, B G: Vintervägar. I: *Fataburen* 1978. Lund 1978.

Sveriges Rikes Lag 1734. Femte upplagan. Uppsala 1849.

Wallin, I: Ur Carl Ömans anteckningar. I: *Från Borås och de sju häraderna* 1958.

Jungfrun och hennes älskare

En brämhultskvinnas märkliga livsöde i 1800-talets Norge

ROLAND PERSGÅRDEN

En dag i 1840-årene kom en ung jente fra Brämhults församling ved Borås vandreng langs den nåvaerende Ekebergsveien. Fattig var hun sikkert. Hadde aldri gått i skole. Skrive lærte hun først da hun var over de 30, og dårlig nok. Men veve kunne hun. Nå skulle hun till Christiania for å søke arbeid. Ja, hvem var hun, Jomfruen? Mathilde Cathrine Andersson var hennes fulle navn. Svensk av fødsel. Kjøpte den sydlige delen av Sæter gård i 1872. Levet her til sin død i 1909. Ja, hvem var hun?

Så börjar en skrift på 20 A4-sidor som sommaren 1997 överlämnades till mig från stadsarkivarien Lars Johansson, Borås stadsarkiv. Skriften hade översänts från Rudolf Lindboe från Midtåsen, Nordstrand i Oslo, med önskemål om att få ytterligare fakta om denna jungfru från Brämhult, om varifrån hon kom, om hennes barndom och uppväxttid och annat som rörde denna kvinna och kunde vara av intresse. Av denna anledning blev jag kontaktad för att om möjligt komplettera berättelsen med de uppgifter som önskades.

En grupp intresserade personer från stadsdelen Nordstrand i Oslo, med denne Rudolf Lindboe i spetsen, hade under ca tre års tid bl a studerat denna kvinnas märkliga levnadsöden och under senhösten 1997 redovisades deras forskningsresultat. I december månad detta år besökte jag forskargruppen i Oslo, berättade vad jag fått fram för uppgifter om denna jungfru Andersson som gruppen hade önskemål om, och vid detta tillfälle fick jag också tillstånd (på svenska) få publicera forskargruppens berättelse om "*Jomfruen og hennes elskere*".

Bakgrund

Innan jag övergår till själva berättelsen vill jag ge en del av den bakgrundsinformation om denna Anna Catharina (som var hennes dopnamn i Sverige) Andersson, som gruppen i Oslo hade önskat. Den enda upplysning jag fick vid första kontakten med gruppen var att kvinnan härstammade från Brämhults socken utanför Borås, att hennes mor dog 1842 och att hon själv kom till Christiania (nuvarande Oslo) på 1840-talet. Vilken gård eller vilket torp eller liknande hon kom ifrån hade jag ingen aning om, så till att börja med fick jag söka i husförhörslängder, som idag finns tillgängliga som mikrofilm på Borås stadsbibliotek.

I husförhörslängderna från åren 1824–1846 fick jag turligt nog snart napp. Det visade sig att hon och familjen levde som ”inhyses” under gården Lida i Brämhult, alltså under mycket knappa omständigheter. Gården Lida är idag borta, men den låg på sin tid alldeles i närheten av nuvarande Ymergården (en idrottsanläggning).

Anna Catharina, som senare i Norge bytte ut namnet Anna mot Mathilde – varför skall jag återkomma till – föddes alltså i Brämhult den 30 september 1826 och utflyttade till Norge år 1846, allt enligt husförhårsprotokollet:

Inhyses Anders Andersson, f 1794 i Brämhult, ”straffad för stöld 1830”, ”utfattige”

Hustru Anna Andersdotter, f 1802 i Brämhult, död den 3 september 1842

Son Carl, f 1822

Dotter Anna Catharina, f 1826, utflyttad till Norge 1846

Dotter Christina, f 1829

Son Anders, f 1832

Son Johannes, f 1836

Dotter Lotta, f 1840, d 1844

Son August, f 1842, d 1842

Berättelsen börjar

För ett par år sedan kom jag (Rudolf Lindboe) i samtal med en ung flicka här ute. *Andersendammen* blev omnämnd. Den kände hon väl till. Vet du varför den heter *Andersendammen* då, frågade jag. Ja, är det inte Kjell Aukrust som har hittat på det namnet? frågade hon. ”Min bassäng” kallade Jungfrun stolt dammen, som hon anlade 1889. Det

var inte något litet arbete för över 100 år sedan. Rörledning lades ner och dammen försåg Sæters gård och pensionat *Utsikten*, som hon lät uppföra 1885–1886, med vatten.

Jungfru Andersens väg, som hon anlade och betalade 1888, från Nordstrandsvägen till Ljan station är för länge sedan omdöpt till Solvägen, ett mer storslaget namn kanske.

Andersenskogen, som den hetat i flera generationer, blev 1940 omdöpt till Midtåsen. Ett av de många kommunala påhittade namnen som vi har flera av i vår stadsdel. I Midtåsen bor vi väl idag 100 familjer, men det är nog inte många som vet mycket om jungfru Andersen.

Från skriftliga källor har det inte funnits mycket att hämta. I Magnus Hydles *Nordstrand förr och nu*, som kom ut för 50 år sedan, är hon bara nämnd i en liten fotnot – att hon anlade *Andersendammen*, att hon under sin tid var ägare av stora egendomar här ute och att den kände sagosamlaren, författaren och vetenskapsmannen Peter Christen Asbjørnsen i många år var hennes faste rådgivare och umgängesvän. Det var ju spännande nog. För många år sedan läste jag igenom flera av de många böcker som är skrivna om Asbjørnsen. Det enda jag fann var att hans väninna, jungfru Andersen, satt vid hans dödsbädd 1885.

I pensionärsuniversitetet Nordstrand/Ljan har vi under ca tre års tid studerat vår bygds historia. Vi blev tidigt nyfikna på vem denna Jungfrun kunde vara och det blev fart på mig då jag för ett par år sedan satt och bläddrade i Tor Obrestads bok om Hulda Garborg. Obrestad säger om Asbjørnsen: "Den tidlegare älskaren till Jungfru Mathilde C Andersson på storgården Sæter". Det stod mycket mera om Jungfrun också, och att Obrestads källor var gamla brev.

Då var vägen inte lång till universitetsbibliotekets handskriftssamling. Där fann jag första dagen 40 brev till jungfrun, som Asbjørnsen hade skrivit under många år. Då var det hela i gång. Jakten på mera stoff fortsatte och mängder med uppgifter om Jungfrun och hennes liv kom fram efter hand.

När så litet är känt om henne i våra dagar och så litet är skrivet, är nog orsaken den att hon av det goda borgarskapet under sin tid blev bedömd som en osedlig kvinna, som man säkert visste och talade mycket om, men som man icke räknade som en offentlig person. I Henning Sollied's *Akergårdene* från 1947 står hon inte ens nämnd bland ägarna till Sæters gård.

Ja, vem var hon, jungfrun? Idag ser vi nog med andra ögon på Jungfruns liv än folk i allmänhet gjorde för ca 100 år sedan, men en spännande dam var hon, som vi tack vare tillfälligheternas spel har fått en mängd upplysningar om. De berättar inte bara om Jungfruns liv, utan också om förhållanden och människor i allmänhet under senare hälften av 1800-talet och mycket om förhållandena speciellt i vår stadsdel, om övergången från jord- och skogsbruk till villastad och det Nordstrand vi känner idag.

Jag kan här och nu bara använda en liten del av det material som vi efterhand har kommit över, och att samla och ordna allt är ett pussel. Men jag skulle ju berätta för er om Jungfruns liv, och då måste jag först ta er tillbaka ungefär 160 år i tiden.

En fattig flicka från Brämhult

Den muntliga traditionen berättar att Jungfrun kom till Christiania när hon var 16 år, alltså 1842 (samma år som modern avled), men utflyttningsattesten från Brämhult utfärdades av någon anledning först några år senare.

Det var inte sällan det kom folk från boråstrakten längs vägen häröver. Sedan lång tid tillbaka var de duktiga att väva där borta. I strömmen av folk och hästar till Christiania kom de från Borås med hästarna tungt lastade med tyger som skulle säljas. De tog sig tillbaka igen över Nordstrand med ännu större lass med ull som de hade köpt på marknaden i Christiania. Det är inte bara i våra dagar som vi exporterar råvaror och importerar färdiga produkter.

Vi vet inte säkert när Jungfrun och Asbjørnsen lärde känna varandra, men det bör ha varit omkring 1850. Hon var då 24 och han 38 år. De var alltså inte helt unga någon av dem.

Från vävpiga till madam Froms dotter

Den unga boråsflickan fick plats som vävpiga i en fabrik, antagligen ett ställe uppåt Akersälven. Den som vandrar längs älven och passerar Beyerbron kan glädja sig över Ellen Jacobsens skulptur med de fyra

fabriksflickorna. *Skuldra vid skuldra* heter den. Vi kan gott tänka oss den unga borås-flickan som en av dessa starka, vackra, litet fräcka flickor med stor levnadslust. Det berättades många år senare att vår jungfru som ung livligt deltog i det folkliga nöjeslivet i Christiania. Hon kallades "Svensk-Anna" har det berättats, men som äldre förnekade hon bestämt detta.

Någon fabrikspiga i Oscar Braathenmiljö förblev hon inte. Efter några år finner vi henne vid "Eugenias stiftelse" och där skulle hon lära unga flickor att väva. Senare kom hon på ett eller annat sätt in i huset hos en gammal dam, Dorothea Christoffersdotter From.

Madam From var en förmögen och litet speciell dam. Hon var gift med en christianiaborgare, Anders From, var barnlös och bodde de sista 30 åren av sitt liv på "Froms lycka" som området kallades och som till ytan var ca tre hektar som hon arrenderade från Nedre Blinderns gård, på den tiden långt ute på landet och utan andra hus än madam Froms. Det låg högt och fritt vid Rosenborgs gata, där den kommer ned vid Bogsdadsvägen idag.

Det var för övrigt nu som Jungfrun fick namnet Mathilde. Hon var döpt till Anna Catharina men efter önskemål från madam From, nu kallad hennes fostermor, och efter inhämtad tillåtelse från hennes far i Brämhult ändrades namnet från Anna till Mathilde. Vi kan gissa att madamen önskade markera skillnaden mellan "Svensk-Annas" tidigare något vilda liv och hennes nya status som den förmögna madam Froms fosterdotter. Kanske även Peter Christen Asbjørnsen hade ett ord med i sammanhanget. Han bodde nämligen också hos madam From och kallade henne "Moder".

Då Dorothea From dog år 1855 var jungfru Andersen bestämd som hennes universalarvinge, "för hennes trogna tjänst och skötseln i min skräplighet under ålderdomen", står det i testamentet.

Jungfrun var nu med ens ganska välbärgad. Hon blev ägare av ett område med tillhörande hus, plus inventarier, som tillhört madamen. Ett större belopp på ca 40 000 kronor hade hon erhållit före madamens död, berättade hon själv. Det var på den tiden en anseelig förmögenhet. Något oklart är det om hur stort arvet var. Det uppstod 40 år senare en dispyt om detta i en rättshandling som vi skall återkomma till, men testamentet blev i alla fall godkänt. En del avlägsna släktingar fick sin del av arvet.

Fröken Andersson på Frydenlund

Från det hon mottog arvet och livet ut framstår Mathilde som en aktiv och duktig affärskvinna. I den högborgerliga miljö som efterhand utvecklades på Frydenlund, som stadsdelen senare kallades, läser vi allt oftare om Fröken Andersen. Men annars var det nog Jungfrun som följde henne som namn till hennes sista dagar.

Husen hon ärvde efter madam From låg högt och fritt med trädgård runtomkring. Här bodde Peter Christen Asbjørnsen sedan hela sitt liv som hyresgäst och pensionär. Långt efter det att hon hade flyttat till Sæter hade hon några rum kvar på Lyckan som de själva efterhand kallade huset. Nu är huset för längesedan rivet, och ett nytt har kommit i stället. Adressen blev, och är fortfarande, Rosenborg gate 2.

Tomterna runt omkring såldes ut från Nedre Blindern redan i slutet av 1850-talet. En ny stadsdel med stora vackra villor växte upp. En utveckling som Jungfrun 30 år senare skulle få uppleva från sin egendom på Sæter.

År 1865 var det folkräkning. Den visar att den nya stadsdelen redan omfattade 22 hushåll med 137 personer. I Jungfruns hus bodde det nu 17 människor. Hon hade utvidgat och putsat upp madam Froms hus och hyrt ut alla rummen.

Åren 1868–1869 byggde hon ett större hus, med affärslokaler i första våningen, på en utav sina tomter som nu fick adressen Bogstadsvägen 15. Där drev hon en tid en delikatessaffär, vilken hon vid ett senare tillfälle hyrde ut. Hon använde alltså sina pengar aktivt, lånade hela livet på sina fasta egendomar, köpte och sålde tomter, byggde och investerade liksom hon senare skulle göra på Nordstrand.

De som byggde och bodde på Frydenlund var ämbetsmän och officerare och välbärgade borgare för övrigt. Flera var eller blev kända i stadens och landets historia, men den mest framstående var otvivelaktigt Peter Christen Asbjørnsen.

Vi känner väl Asbjørnsen bäst som sagosamlaren tillsammans med Jørgen Moe, men de flesta åren av sitt liv var han naturvetenskapsman, en internationellt erkänd marinbiolog, forstmästare och statlig direktör för torvproduktion.

Under sina senare år mottog Asbjørnsen en mängd hedersbevisningar, både inhemska och utländska. Här hemma var han den förste årsmedlemmen i den norska turistföreningen. Hans hem i Jungfruns hus på Rosenborgsgatan 2 var ett samlingsställe för den tidens intellektuella elit. Hit kom studenterna i fackeltåg med Bjørnstjerne Bjørnson i spetsen för att hylla honom. I den lilla villastaden på Frydenlund var han nog den store man, som alla var stolta över att ha som granne. Så länge han levde var han Jungfruns hyresgäst och pensionär. Idag skulle vi väl säga sambo. Jungfruns tjänsteflicka som passade upp honom berättade senare att Jungfrun hade sitt sovrum i samma våningsplan som Asbjørnsens matsal. Där sov han. Det var två små rum emellan. Tjänsteflickan sov i köket. Middag åt de tillsammans så länge hon bodde i staden, berättade Jungfrun senare. Men Jungfrun och hennes fosterdotter Sofie, som vi skall höra mera om senare, var ofta hos honom också efter det att de flyttat till Sæter.

Peter Christen Asbjørnsen (1812–1885), norsk sagoforskare, författare och vetenskapsman, finns porträtterad på den norska femtiokronorssedeln. Efter förebild av bröderna Grimm samlade han dels själv och dels tillsammans med Jørgen Moe in norska folksagor (bland annat "De tre bockarna Bruse") och återberättade dem i flera kända sagosamlingar.

Jungfrun och Asbjørnsen

Jungfrun hävdade på äldre dagar att hon och Asbjørnsen hade levt som bror och syster i huset hos madam From. De hade heller inte senare i livet haft något osedligt förhållande, sade hon, men det verkar inte vara trovärdigt. Några av de äldsta breven från honom till henne, idag i universitetsbibliotekets brevsamling, är censurerade på grund av sitt erotiska innehåll. Man får inte läsa dem förrän man har skrivit under en förklaring där man lovar att inte berätta något. Därför har jag gjort det. Men så mycket kan avslöjas, att den unga Mathilde knappast kan ha varit någon jungfru i den betydelse som vi lägger i ordet.

Asbjørnsen framstår i breven som en öm och varm älskare:

Hvorledes jeg længes etter dig, din Tussie du er, kan du ikke forestille dig.

Han var på en lång resa. I fyra år var han bland annat forstmästare i Trøndelag. Han längtar: ”Jag har lust att vara hos dig alla dagar om aftonen och tidigt på morgonen”, skriver han.

Ett brev avslutas: ”Lev väl och hälsningar så ömma och kärleksfulla som det går an i tankar och känslor, och erinringar om ljuva ögonblick från förr”, och ett annat avslutas: ”Ömhet och kärlek och tusentals kyssar och smekningar och ömma famntag från din evigt trogne och hängivne P Chr. Asbjørnsen”. Men det erotiska innehållet har jag alltså skrivit under på att inte säga något om.

Han var glad i att umgås med kvinnor men gifte sig aldrig. Det finns inget som tyder på att han hade något erotiskt förhållande till någon annan än Jungfru Andersen. Det var antagligen också bara i deras unga dagar. Men ett varmt förhållande mellan de två var det livet ut.

Att det finns så många brev efter Asbjørnsen beror väl på att han var så mycket på resande fot som yrkesaktiv. Under sina senare år låg han många månader åt gången vid bad i Strömstad, Karlsbad i Tyskland eller vid bad i Norge. Eftersom han var den han var tog man vara på breven. De blev samlarobjekt och många har alltså hamnat i universitetsbiblioteket. Som nämnts finns det 40 brev till Jungfrun, men allt efter som åren går, blir det färre till henne men desto fler till Jungfruns fosterdotter Sofie. Hela 80 brev till henne finns i universitetsbiblioteket. Flera brev till och från Sofie och andra i Jungfruns närmaste krets finns också i privat ägo eller på stadsarkivet.

Innan vi kommer in på det rörande förhållandet mellan Asbjørnsen och Sofie skall vi hälsa på en annan man i Jungfruns liv. Christian Fredrik Bergersen var hans namn och då skall vi förflytta oss från Lyckan på Frydenlund till Sæter på Nordstrand.

Gressæter – idag Vestre Sæters gård

Sæters gård är en av de åtta gamla gårdarna som tillsammans utgör stadsdel 8 i Oslo idag. Under Jungfruns tid kallades gården Gressæter, en förenkling av Gregersæter – gården hade i många generationer arrenderats av en släkt, vari mansnamnet Greger gick igen.

Gressæter var i kyrkans ägo långt efter det att de andra gårdarna här ute hade övertagits av bönder eller rikt folk inne i staden. Först år 1825 fick den dåvarande brukaren Lars Gregersen köpa gården. Han var då den fjärde generationen av ”Gregersfamiljen”.

År 1852 delade Lars gården. Delningslinjen gick rakt över gårdsplanen. Lars behöll den nordliga delen och överlät den sydliga delen till sin son Greger Larsen. Greger dog 1865. Änkan gifte om sig på nytt,

Rudolf Lindboe framför Gressæter. Foto Roland Persgården 1997.

men både hon och hennes man nummer två dog 1871. Det var av dödsboet Jungfrun köpte denna del av gården 1872.

Det bör ha varit ett bra köp, under 16 000 kronor räknat i det dåtida värdet. Det var drygt nio hektar odlad mark, ca 13 hektar utmark och skog och dessutom fanns sex kor och tre hästar samt ett mindre hit hörande boningshus, som låg där Jungfrun åren 1876–1877 byggde det nuvarande boningshuset. Det är det gula huset med vita lister som idag ligger inklämt bland äldre och nyare villor på området.

På 1870-talet låg huset högt och fritt med utsikt åt syd och väst och utan några andra hus som skymde utsikten. Åren 1885–1886 lät Jungfrun bygga pensionat *Utsikten* på bergshöjden nedanför. Vid sidan om Jungfruns hus låg och ligger ett vitt hus. Det är boningshuset till den nordliga delen av Sæters gård.

En märklig transaktion skedde 1874, då Jungfrun sålde gården till en timmerman Westermann. Hon fortsatte emellertid att bruka gården som sin egen och köpte tillbaka den sex år senare. Hur detta hänger ihop skall vi komma tillbaka till längre fram i artikeln genom att beskriva en serie rättegångar, som inleddes 1897.

Christian Fredrik Bergersen

Varför köpte Jungfrun Gressæter? Jo, det var ju ett bra köp. Då hon efter två år överlät gården till Westermann hade priset stigit ca två och en halv gång utan att hon hade gjort några väsentliga investeringar under tiden. Vi kan anta att Asbjørnsen hade rått henne till köpet år 1872. Han var ju forstmästare och kände till värdet av skogen på den sydliga delen av egendomen.

Vi kan anta att hon hade sin vän Christian Fredrik Bergersen i tankarna, då hon bestämde sig för köpet. Han var sjuk och eländig. Antagligen led han av tuberkulos och hon hoppades kanske att det lantliga uppehållet i friska luften på Saeter skulle göra honom gott. Lika viktigt var det väl också att få bort honom från ”supebröderna” inne i staden. Då han flyttade hit ut som skötare av gården, lovade han att ta sig till staden bara två gånger i veckan.

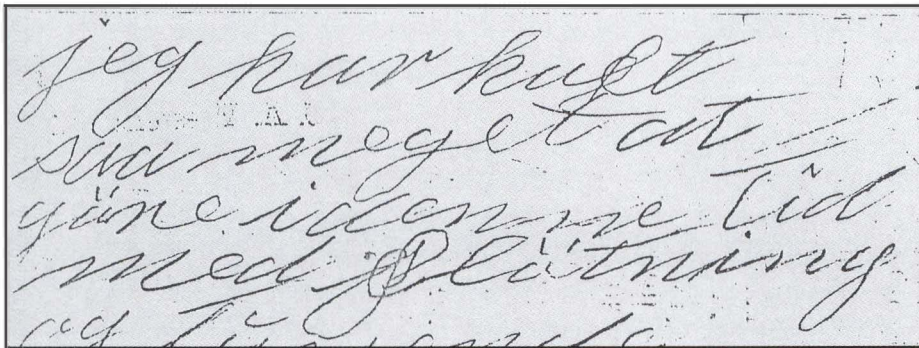
Redan efter ett års tid, sommaren 1873, dog Bergersen på Sæter i en blodstörtning, berättar Jungfrun. Han dog vid endast 43 års ålder, antagligen sjuk, svag och undernärd. Bergersen ägde under sina bästa dagar en storgård utanför Hamar. Men han ”höll igång” och drack och

gjorde flera flickor med barn. Gården förlorade han och rättigheterna togs ifrån honom. Hans olyckliga hustru sökte och fick skilsmässa. År 1866 kom han till Christiania med de två äldsta av sina småflickor, Sofie, 8 år, och Martha, några år äldre, men han klarade inte att hålla ordning på sig själv nu heller. Han höll i gång som tidigare och fick barn med en flicka här också. Sin familj kunde han inte försörja. Det var då Jungfrun kom in i bilden. Hon tog sig an den galne Bergersen och hans två småflickor. Den äldsta, Martha, blev gift med en bryggarmästare Frenning på Frydenlund. Den yngsta, Sofie, var 14 år då fadern dog. Hon togs om hand av Jungfrun och bodde hos henne och delvis också hos Asbjørnsen i elva år innan hon utvandrade till USA 1884.

Asbjørnsen och Sofie

”Ängsla dig inte för framtiden du kära”, skrev Asbjørnsen till den 14-åriga Sofie då Bergersen dött. ”Så länge jag lever skall du icke lida nöd”. Brevet till Sofie är varma och behagligt skrivna och berättar mycket om förhållandet mellan den gamle och efterhand döende Asbjørnsen och den vackra och livliga unga flickan.

Asbjørnsen var på äldre dagar sjuk och trött. Han sökte avsked redan 1874, 62 år gammal, alltså året efter det att Sofies far dött. De sista tio åren av sitt liv låg han långa perioder vid hälsobad i in- och utlandet. Eftersom han så ofta skrev till Sofie och mera sällan till Jungfrun under dessa år, var det delvis av den orsaken att det var Sofie som skrev tillbaka. Jungfrun kunde ju knappast skriva.

jeg har haft
saa meget at
gøre i denne tid
med flötning

Jungfruns handstil: ”jeg har haft saa meget at gøre i denne tid med flötning”.

I breven till Sofie har Asbjørnsen ständiga hälsningar till och frågor om Jungfrun. Hon är ofta sjuk, framgår det, har mycket att stå i och många bekymmer. Av och till är förhållandet mellan Jungfrun och Sofie mycket spänt. Asbjørnsen är olycklig och försöker gå emellan. De lyssnar väl på honom båda två, kan vi förmoda.

Det stora bekymret för de två gamla skapar Sofie då hon förlovar sig med en ung man från en respektable christianiafamilj. Hon blev så upp över öronen förälskad i Jungfruns gårdskarll Andreas. Hon red med honom på halvvida hästar, betedde sig mer som en pojke än en flicka, sin galne fars dotter, hette det. Om våren svärmade väl de unga i Andersenskogen, dagens Midtåsen, kan man tänka.

Men Andreas var dessvärre opålitlig, drack och uppträdde ofta pöbelaktigt. Jungfrun var arg och olycklig, Asbjørnsen bekymrad och varnande.

Det var väl Jungfrun som hjälpte Andreas till USA. Han kom tillbaka, festade och drack, men han och Sofie gifte sig i alla fall. Så fick de ett barn och bodde antagligen på Sæter hos Jungfrun, innan de bägge reste till USA sommaren 1884, då de också överlät åt Jungfrun att ta ansvaret för deras ettåriga dotter.

Mathilde Fredrikke, uppkallad efter Jungfrun och sin morfar, den galne juristen, växte därför upp på Sæter med Jungfrun som fostermor, precis som Sofie själv hade gjort under sin tid som ung flicka.

Matty kallades hon som ung.

Asbjørnsens sista levnadsår och död

Asbjørnsen var i stort sett vid olika kuranstalter i utlandet hela år 1883 och fram till Sofies resa till USA 1884. Han gladde sig mycket över Mattys födelse men var djupt bekymrad för Sofies äktenskap, resa och framtid.

Moltke Moe, Jørgen Moes son, som var sekreterare åt Asbjørnsen, berättar om Asbjørnsens sista levnadsår. Han var så svag att turerna i det fria bara blev 100 meter och då stöttades han av Moltke Moe. Mes-tadels satt han i sin fåtölj och orkade varken läsa eller skriva. Detta till trots finns det från de fyra sista månaderna av hans liv tio stycken brev till Sofie, som då hade kommit till USA. Det är långa brev på 8–15 sidor. Det sista är från den 5 december 1884, en månad före hans död.

Asbjørnsen hade många vänner men var likväl på många sätt en ensam man. Någon familj hade han icke.

Det som rörde sig inom honom under hans sista levnadsår var Jungfrun och hans ”kära kära Sofie”, som han skrev, och lilla Matty som han också var starkt fäst vid och gärna ville ha på besök i sin bostad.

Asbjørnsen dog i januari 1885, några dagar innan han skulle ha blivit 73 år. Det finns fyra brev till Sofie i USA från olika personer som berättar om dödsfallet.

Vid dödsbädden fanns hela tiden Jungfrun, hemhjälpnen Sofie Krossby och Moltke Moe. Martha Frenning, Sofies äldsta syster, skrev om Jungfrun:

Det var så rörande att se hur trofast hon skötte om honom och inte vek från sängen, såg och aktade på varje rörelse, så vackert att hon kunde skänka honom sin sista kärlek och väntjänst. Herren må löna henne för detta.

Asbjørnsens död väckte stor uppmärksamhet. Mycket skrevs och det var en storartad begravning. Om Jungfrun var tillstädes då det officiella Norge begravde sin store son vet vi inte. Hon var nog det.

Då Brynjulf Bergsliens staty av Asbjørnsen uppe vid Sankthanshaugen avtäcktes några år senare vid en stor ceremoni, blev hon av festkommittén nekad tillträde. Att en man, också en stor man, hade en eller flera älskarinnor accepterades, men den osedliga kvinnan skulle inte synas och absolut inte vid avtäckningen av ett minnesmärke. ”Rest av norska skolbarn”, står det på sockeln av det fina monumentet.

Att Jungfrun som äldre blev bitter kan vi väl förstå, också att hon som gammal försökte att framställa sin tidigare levnad så anständig som samtiden krävde att den borde ha varit.

Jungfrun efter Asbjørnsens död

Då Asbjørnsen dog var väl Jungfrun ungefär 60 år. Sina kärleksförhållanden hade hon lagt bakom sig. En tidigare nära och kär vän, timmermästare (byggmästare) Westermann hade hon fortfarande kontakt med. Han hyrde några lägenheter i en annan del av Sæter, men bodde väl i stort sett i staden. Som många år tidigare hjälpte han Jungfrun med praktiska ting och gav henne goda råd, som hon dock sällan följde. Hon var en självständig dam.

Åren 1885–1886 byggde hon pensionat *Utsikten*, en trevåningsbyggnad som låg på berget nedanför Sæter. Jungfrun hyrde ut pensionatsdriften till bland andra Birgitte Hammer. År 1894 fick Birgitte köpa en tomt av Jungfrun och byggde då ett eget pensionat som öppnades 1895. Både på Utsikten och i Hammers pensionat bodde många av den tidens kända män och kvinnor, bland andra Knut Hamsun i många år. Det var redan under Jungfruns tid.

Jungfru Andersens väg (idag kallad Solvägen) från Nordstrandsvägen till Ljans station anlade och bekostade hon 1888. Vi har ännu brev angående planerna, finansieringen och kontrakt över vilka som skulle utföra arbetet. Det var ett mycket stort arbete på sin tid.

År 1899 anlade Jungfrun *Andersendammen*, också det på sin tid ett stort anläggningsarbete med hacka, spade och skottkärra. Jungfrun var själv uppe varje dag och såg till arbetet, ”sträng och bestämd men uppriktig och hederlig i alla uppgörelser”, berättar en som arbetat åt henne. Då ledningen skulle anläggas för vatten till Sæters gård och Utsikten menade rörläggaren och Westermann att 3/4-tums rör var tillräckligt, men Jungfrun sa *nej* och beställde egenmäktigt 1-tumsrör i stället.

Hon hade nog mycket att stå i, Jungfrun. Gårdsdriften krävde sitt – köp och försäljning av kor och hästar, bekymmer med tjänstefolk både ute och inne, daglig verksamhet inte minst när det gällde att vara sällskaplig. Vi har många berättelser om allt detta.

Timmermästare Westermann

Den som ställde till verkliga bekymmer för Jungfrun på hennes äldre dagar var hennes gamle vän Carl Alexander Vilhelm Westermann. Han var fem, sex år yngre än Jungfrun. De kände varandra redan 1863 då han utförde en del arbeten åt Jungfrun på madam Froms hus på Frydenlund. Efter ett halvt år blev de intima och efter ytterligare några månader flyttade de ihop. Asbjørnsen var under denna tid i Trøndelag, så han visste säkert ingenting, men så kom den galne Bergersen in i bilden. Det hela kom naturligtvis så småningom till Asbjørnsens kännedom, men han började redan bli gammal och trött och brydde sig tydligen inte så mycket om det hela. Det gjorde däremot Westermann. Han skriver: ”Det är icke möjligt för mig att sova. I över åtta dagar har jag lidit och inte kunnat äta. Jag dukar under”. Men han avslutar brevet: ”Då

du älskar Bergersen så hjärtligt, gör jag stor orätt i att förstöra dina behagliga förnöjelser med honom. Din till döden oppriktige vän C A Westermann”. Men den som dog, det var ju Bergersen och ännu i tjugo år var Jungfrun och Westermann i alla fall vänner.

Vi kan märka som en tidsbild från 1890-talet att Westermann skröt och antagligen blev beundrad för att ha varit den rika jungfru Andersens älskare, medan hon själv förnekande allt ändå blev utstött av det goda sällskapet – en osedlig kvinna.

Westermann friade till Jungfrun minst tio gånger. Det förnekade hon inte heller, men hon sade bestämt *nej tack* varje gång.

Själv gjorde han sig så fin och tilldragande han kunde. ”Jag skall bli din slav”, skrev han, ”jag skall vara din snälle pojke och din stygge pojke så ofta du önskar”.

Rättegången – Jungfrun mot Westermann

År 1892 gav Westermann upp sina frierier. Efter ett par veckors förloving gifte han sig 61 år gammal med den 28 år yngre Elise Margrethe, Jungfruns väninna och antagligen i hennes tjänst som ganska ung.

Efter ytterligare några år, i maj 1896, kom det till en våldsam uppgörelse mellan de två gamla i Jungfruns hus på Sæter. Några veckor senare anmälde hon honom till polisen för bland annat tjuveri, slagsmål och förolämpningar.

Under polisförhöret intygade flera vittnen att Westermann hade talat illa om Jungfrun offentligt. Han hade påstått att hon hade haft 30 älskare, att hon hade tagit livet av fyra män, att hon hade horat och stulit ihop sin rikedom och att Sæters gård i verkligheten var hans.

Statsadvokatsamfundet i Oslo, som ämbetet redan då hette, såg allvarligt på saken och förordade rättslig undersökning hos kriminaldomaren i Aker. Ärendet passerade genom 24 rättsförhandlingar under åren 1897–1900 och ytterligare rättegångar skulle följa under de närmaste åren.

Westermann var nu på defensiven. Han frångick sitt uttalande om de 30 älskarna, reducerade dem till fem inklusive sig själv. Att hon hade tagit livet av några påstod han sig aldrig ha sagt. När det gällde Gresæters gård hade han i blind kärlek, egen dumhet och i tron på att hon till sist ville gifta sig med honom, erkänt att han inte handlat rätt. Detta

blev också hans slutgiltiga påstående i den rättssak om ägandeskapet till Gressæter som senare fortsatte i fem år.

Jungfrun nekade till allt. Hon hade inte varit osedlig i förhållandet, varken till Asbjørnsen, Bergersen eller andra. Hon nekade till att ha skrivit kärleksbrev som Westermann påstod att han hade mottagit. Han hade kopierat hennes handstil för att svärta ned henne, sade hon. En skrifttydare blev anlitad som kom fram till att stilen var Jungfruns, men denna tolkning ansågs inte trovärdig.

Efter oerhört många och segslitna förhandlingar, där Westermann som nämnts påstod att Gressæters gård i verkligheten tillhörde honom, föll domen den 21 juni 1905. Även om domen var klar och entydig var ärendet oerhört komplicerat. Westermann ställde upp med tolv så kallade huvudvittnen och Jungfruns advokat med 19 kontravittnen. Ärendet var till slut uppe i 30 rättsförhandlingar där det föreligger elva inlägg, tillsammans 180 tättskrivna foliosidor från parternas advokater och kilovis med rättsreferat och bilagor, särskilt då från Westermann. Själva domstolsutlåtandet är på 23 tättskrivna foliosidor.

Jungfrun frikändes, men Westermann blev hårt kritiserad för att på oriktiga grunder ha anfört sina anklagelser och blev därför ådömd rättegångskostnader, som han sannerligen inte var i stånd till att betala. Westermann var vid denna tidpunkt, sedan hans advokat erhållit det mesta av sina begärda kostnader, utan medel till livets uppehälle.

Orsaken till att ärendet blev så invecklat och tog så lång tid berodde till största delen på att merparten av det som Westermann framhöll var så omfattande och besvärligt att komma till rätta med. Det bör också framhållas att Jungfrun ofta var tillbakadragen med att berätta hela sanningen.

Berättelsen slutar

Det finns inte så mycket direkta upplysningar om Jungfruns liv från sekelskiftet fram till dess hon dog 1909 i en ålder av 83 år. Livet måste väl ha blivit enklare efter det att gårdsdriften lades ner och de obebyggda tomterna övertagits av andra. En betydande förmögenhet satt hon ju inne med, men lycklig var hon knappast. Det framgår av brev till henne som är bevarade att hon var sjuk och inte tålde stora prövningar.

Alla rättegångar måste också ha varit en stor påfrestning för den gamla damen. De tidigare så lyckliga dagarna blev nu vrängda ut och in. I samtidens ögon var hon en skandalomsusad kvinna. Alla sina pengar hade hon väl inte så stor glädje av, bortsett från de tillfällen då hon under långa perioder låg vid badanstalter i Larvik, Sandefjord eller Grefsen. Det hade hon ju råd till.

Mellan Jungfrun och Sofie, som flera gånger var i Norge på besök, verkar det ha skett en fullständig brytning. Det var det sannolikt också mellan Sofie och hennes dotter Matty.

Matty hade då fått anställning hos den legendariske generalkonsuln Christian Thams på herrgården Bårdshaug i Orkdal som Thams själv hade ritat och byggt. Thams var en begåvad och färgrik person. Som industri- och affärsman var han också initiativrik. Tillsammans med Wallenbergarna organiserade han stordrift i Orkla Gruber och anlade Norges första elektriska järnväg ned till utskickningshamnen som fortfarande bär hans namn – Thamshamn.

I Östafrika bedrev Thams en betydande verksamhet tillsammans med fursten Albert av Monaco och bland andra också Haile Selassie. Thams var belgisk generalkonsul i Norge och Monacos minister i Paris och hade egendomar i Versailles och en luxuös sommarbostad, Villa Thams, vid rivieran.

Till Bårdshaug kom Matty som barnflicka åt en liten dotter som för övrigt dog något år senare. Efter hand övertog hon ansvaret för hushållet. Det måste ha varit en krävande uppgift som fordrade stor sällskapsförmåga när både det egna landets kungapar och utländska monarker var där som gäster.

År 1920 dog generalkonsulns hustru, den belgiska baronessan Eleonore de Spengler. Året efter gifte sig Christian Thams, då 54 år, med Matty, 38 år gammal. Bröllopet firades i Paris. De fick en dotter, Vesla Thams, som nu bor i Paris, drygt 70 år gammal. Hon äger fortfarande egendomar, även i Norge.

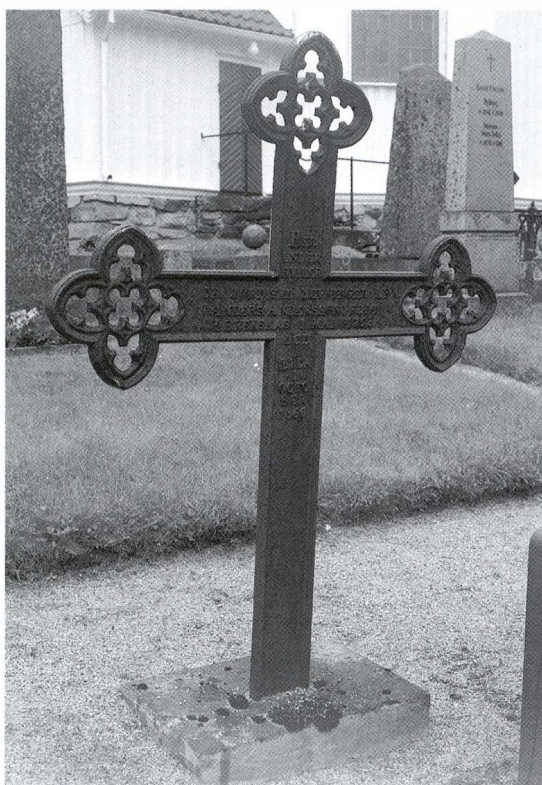
Matty och hennes dotter bodde i Norge under kriget och hade då kontakt med de dåvarande ägarna till Jungfruns hus på Sæter. Det övertogs efter Jungfruns död av Andreas Aarøe, som varit Jungfruns förrättningsman sedan början av 1890-talet. Hans dotter Agnes var Mattys barn- och ungdomsvän och gifte sig med Wilhelm Røren, vars son Frithjof senare övertog egendomen.

Vem var Mathilde C Andersson?

Jungfrun dog den 14 april år 1909. Hon begravdes på Vår Frelses kyrkogård, dock inte tillsammans med Asbjørnsen, det var ju helt otänkbart. Säkert efter egen önskan blev hon begravd tillsammans med sin fostermor madam From i den grav dit hon fört fostermodern 54 år tidigare.

Vem var Mathilde Andersson på Gressæters gård? Jag har försökt att berätta historien om hennes liv och jag har därmed också lärt känna en lång rad av personer som levt omkring henne.

En sak kan vi vara eniga om. Fattigflickan från Brämhult gjorde ju det goda i livet, som vi säger. Arbetssam, duktig, fylld av initiativ, köpte och sålde hon, lånade och investerade. Hon var pålitlig och rejäl i affärer och mycket hjälpsam, ja verkligen generös mot sina närmaste när det fanns behov av det.

På Brämhults kyrkogård finns ett minneskors över Jungfruns far Anders Andersson. Korset, som sattes upp på 1890-talet, 30 år efter faderns död, är tillverkat i Norge och inskriptionen är på norska. Foto Örjan Hill.

Föreningsliv i Murums socken

EVA WOHLIN

På hösten 1951 anordnades det i Murums skola, med medel från hundskattefonden, en fest för att celebrera att Murums kommun i Ås härad upphörde som egen borgerlig kommun. Året därpå uppgick socknen i Hökerums storkommun. Idag tillhör Murum Ulricehamns kommun.

På senare år har flertalet jordbruk i socknen lagts ner. Affär, skola och poststation finns idag inte kvar. I Murum har det funnits och finns i viss mån fortfarande politiska föreningar. Svenska kyrkan har haft en stark ställning och frikyrkosamfund har inte haft någon större framgång. Hembygdsförening finns inte inom socknen, utan Murum tillhör Norra Ås hembygdsförening. Under 1900-talets första hälft tycks föreningslivet ha varit livligt i socknen, vilket jag vill visa med några exempel här nedan.

Murums skytteförening

Följer man landsväg 182 från Ulricehamnshället, kommer man till fyrvägskorset i Murum. Här stod förr den gamla fattigbössan uppsatt. Viker man sedan av till vänster, förbi Murums gård, passerar man snart en brant backe. Till höger om vägen en bit in i skogen står idag en träbarack. Det är den gamla skyttepaviljongen, som vittnar och kan berätta om gångna tiders glada fester och danstillställningar, som här ägde rum. Paviljongen tillhörde *Murums skytteförening*.

I kommunalstämmoprotokoll för Murum från år 1935 kan man läsa om skytteföreningens anhållan om att här få ordna skyttefest. Kommunalstämman gav föreningen sin tillåtelse att anordna skyttefest lör-

Murums skyttepaviljong april 2001. Foto Georg Andersson.

dagen den 29 juni kl 18–23 och söndagen den 30 juni från kl 15 till 22 om man anskaffade en ordningsvakt, ”så inga störande uppträden” förekom. I paviljongen ordnades fester och dans.

Det var enkel underhållning, dans till dragspel. Man var inte så bortskämder med sånt då. (Olle Larsson, Skålarp)

Paviljongen upprustades och utnyttjades även av SLU-ungdomar, vilka inte hade någon annan samlingsplats för sina samkväm. För upprustning och införande av elektrisk belysning i paviljongen ansökte de i mars 1951 om ett anslag på 250 kronor. Kommunalstämman beviljade anslaget härför med pengar från hundskatten.

Frivilliga skytteföreningar fanns under 1900-talets förra hälft på många orter i vårt land. Man ville främja skjutskickligheten, höja den fosterländska andan och söka få ett levande intresse för fosterlandets försvar. Från Murums skytteförening har bl a kassabok från år 1910 och spridda årsmötesprotokoll fr o m 1911 återfunnits. Mötena, vilka

Ungdomsfest i skyttepaviljongen. Fredrik Söderbergs glasplåtsamling.

hölls i Murums folkskola, inleddes ibland med att man gemensamt sjöng "Du gamla, du fria" eller fosterländska sånger, även trefaldigt leve för Konung och Fädernesland förekom.

Statsbidrag erhöles till ammunition och för att täcka utgifter vid tävlingar, skjutövningar och underhåll av banor. På årsmötena valdes förutom styrelse även materialförvaltare, ammunitionsförvaltare och en skjutchef eller instruktör. Instruktörslönen år 1917 var 20 kronor per år. År 1911 erhöles markörer vid de olika skjutningarna 25 öre i timpenning. Oftast var det någon yngre pojke som åtog sig markörsarbetet och kunde på så sätt tjäna en extra slant. Fanns det ingen markör att tillgå, kunde medlemmarna själva få ställa upp turvis för att ombesörja markeringarna vid skjutningarna. Förbundsmötena i Borås representerades oftast av ordföranden samt ytterligare en styrelserepresentant.

I början hade man en särskild inträdesavgift, men vid ett årsmöte 1915 slopades den. Årsavgiften för aktiv medlem var vid samma tid

50 öre (i klass 1, 2 och 3) samt 25 öre för rekrytklassen, pojkar upp till 16 år. Enligt stadgarna fick medlemmar inte vara yngre än 12 år. 1920 infördes årskort för medlemmar för att hålla en bättre kontroll över skjutningarna. Enbart skarp ammunition användes. Föreningen hade även egna gevär, vilka förvarades hos en styrelsemedlem och lånades ut efter medgivande av instruktören. Aktiva medlemmar borde under året helst ha skjutit 50 protokollförda skott. Vid fältskjutningarna var skotten fria. För att öka intresset bland medlemmarna valdes 1914 en kommitté för att inköpa en prispokal, vilken inte fick överstiga 30 kronor. Året därpå överlämnade "damerna i Murum" 15 kronor för inköp av ytterligare ett vandringspris till en skyttetävling som skulle hållas den första söndagen i juni.

Arrendekontrakt skrevs med markägare för uppförande av skjutbana och paviljong. Skjutbaneområdet sköttes om av styrelsemedlemmarna med röjning av buskar och skott som växt upp. Man förbättrade kulfånget, blinderingsgraven skulle påfyllas och man byggde även ett staket runt skjutbanan. Förutom fester ordnade föreningen även studieaftnar och paketauktioner. Skytteföreningen i Murum uppgick, på grund av sjunkande medlemsantal, i Södra Vings skytteförening vid mitten av 1960-talet.

Murums skytteförening. Vykort.

Idrottsföreningen

Runt tiden för första och andra världskrigen har det i Murum funnits en idrottsförening. I en intervju i Ulricehamns Tidning 1924 berättar f d kommunalordföranden Arthur Johansson, om att föreningen varken hade styrelse eller medlemsavgifter. Man tävlade i kulstötning, spjutkastning och cykel, då det gällde att snabbast ta sig runt Murum–Od–Grovare–Murum. Fotboll spelade man på en nedlagd åker som iordningställdes. Olle Larsson i Skålarp berättar, att Murums idrottsförening hade fotbollsmatcher mot lag från bl a Floby, Gökhem och Grolanda:

Särskilt på 1930-talet var vi bra, för då var det många AK-arbetare i Murum som hjälpte till med vägbyggen. Och dom var bra på fotboll och med i laget. Men de festade för mycket, så ibland uteblev de från matcherna.

Den första fotbollsmatchen som grannsocknens idrottsförening, Hällstad IF, spelade var mot Murums BK den 5 juli 1936. Vinnande lag var Hällstad IF som vann med 6–3. På senare år har idrottsintresserade i Murum tillhört idrottsföreningen i Hällstad.

Fotbollslaget 1930-talet.

Kyrkliga syföreningen

Kyrkliga syföreningar har under 1900-talet funnits och finns väl fortfarande idag, år 2001, i de flesta församlingar i Sverige. Föreningarna består av kvinnor, som ofta i det tysta av ideellt och socialt intresse träffas för att handarbeta.

I Murum är den *kyrkliga syföreningen*, som bildades 1899, den äldsta, ännu levande föreningen. Man hade vår- och höstträffar varje, eller som idag, varannan vecka. Förr gick man hem till varandra en vardagseftermiddag mellan klockan 14 och 17. Idag är symötena förlagda till kvällstid, eftersom många kvinnor förvärvsarbetar utanför hemmet. Murums kyrkliga syförening består, som de flesta liknande föreningar, uteslutande av kvinnor. Det finns dock några poster som genom åren fram till 1980-talet enbart betröts av män. Det är ordföranden, kassören, en av kontrollanterna vid lotterier samt utropare vid auktionerna. Medlemsantalet har de senaste åren sjunkit. Idag består föreningen av ett tiotal damer varav de flesta är i övre medelåldern.

Murums kyrkliga syförening. Foto Eva Wohlin 2001.

Symötena hålls nu mest i Murums församlingsgård varannan måndag 18.30–20.30, även om det förekommer att man träffas i hemmen.

Kyrkoherden eller prästen i församlingen närvarade förr alltid vid mötena. Han höll en liten andakt och man sjöng en psalm varefter han underhöll damerna med att läsa uppbygglig litteratur. Även idag söker man hålla samma traditionella program med högläsning och psalmsång, trots att någon präst inte alltid är närvarande. Naturligtvis kopplar man även av med glad gemenskap kring kaffebordet och ansvaret för förtäringen sker nu i turordning.

Materialet till handarbetena, som sedan iordningställdes av föreningens medlemmar, bekostades till en början av föreningen. Man inköpte bl a förklädestyg, ”tvillslappar”, säckväv, bomulls- och ullgarn, trådrullar och sidenband. Vid syföreningens möte den 16 april 1908 beslöts dock ”att medlemmarna själva huvudsakligen tillsläppa materielen till sina arbeten”. Handarbetena såldes redan från föreningens bildande vid en årlig återkommande auktion. I början gick auktionen av stapeln sommartid men från och med 1987 har man förlagt denna tilldragelse till församlingsgården strax före första advent. Ordandet av handarbetsauktionerna gick förr i turordning efter rote. Förutom egenproducerade alster har man auktionerat ut gåvor som skänkts till föreningen. I samband med auktionerna ordnas även kaffeservering och lotterier för att dra in pengar till välgörande ändamål. Den första auktionen, som hölls den 31 augusti 1899, inbringade 468,42 kronor. Idag kan man få in ca 6 000–8 000 kronor.

År 1906 uppgavs att föreningen ville verka för missionen, ”dels bland hedningarne och dels bland lapparne inom landet”. Att skänka pengar, insamlade vid handarbetsauktioner, till missionsverksamhet har fortsatt genom åren. Likaså har föreningen skänkt gåvor till kyrkan och senare även församlingsgården. Kretsen av bidragstagare har dock vidgats på senare år.

I viss mån har man även engagerat sig socialt. Bidrag till församlingssystemens lön gavs på 1920-talet. Under senare år har Ria i Ulricehamn liksom pensionärer på Parkgården i Dalum fått besök av föreningsmedlemmar, vilka också bjudit på förtäring och sångunderhållning.

Viss kontakt har man med grannförsamlingarnas kyrkliga syföreningar i Hällstad, Kärråkra, Möne och södra Vånga genom att ”syföreningsdagar” anordnas.

På 1990-talet har man börjat ordna uppskattade utflykter för för-
eningsmedlemmarna. Man har bl a besökt Näs slott, hemslöjdsutställ-
ningar, klostermuseet i Gudhem, fabriksstillverkning i Mark och Gustaf
Dahlén-museet i Stenstorp.

Murums kyrkliga ungdomskrets

Enligt 1960 års utredning om Den frivilliga kyrkliga verksamheten
fanns det i Murum två syföreningar. Man syftade här förmodligen
också på arbetsmötena som flickorna i *Murums kyrkliga ungdomskrets*
hade. Denna ungdomsförening firade tioårsjubileum den 2 november
1923 och antalet medlemmar var detta år ovanligt högt, ett 40-tal
tonårspojkar och flickor. Medlemsantalet har annars under åren legat
runt 20. Årsavgiften var i många år 50 öre men höjdes så småningom
till en krona.

Kyrkoherden stod som ordförande och verksamheten gick ut på att
lära ungdomarna kristligt leverne och trohet till Gud och kyrkan.
Kyrkoherden höll vid de protokollförda träffarna, som försiggick i folk-
skolan eller i olika hem, betraktelser över ett bestämt tema. Vid års-
mötet 1947 fick ungdomarna vederfaras att "Din plikt som medlem i
en kyrklig ungdomskrets är att din plats i kyrkan aldrig står tom, ty
därigenom hjälper du prästen att predika, men du skall vara en aktiv
medlem i gudstjänsten, du skall vara med i psalmsången, i bönerna och
ivrigt lyssna så som den som längtar att få något för sin själ..." Plikten
förklarades också bestå i att man samvetsgrant skötte sitt dagliga ar-
bete.

Föreningsmöten hölls under hela året. De inleddes alltid med psalm-
sång och bön. Några av ungdomarna läste dikter och en berättelse eller
höll ett kort föredrag om t ex Erik Gustaf Geijer eller skalden Rune-
berg. Kyrkoherden läste sedan högt ur någon sedelärande bok, gärna
missionsberättelser, t ex "Till alla folk och länder" eller "Nådens ord-
ning" av Bo Gerts. Naturligtvis ingick kaffeservering och allsång. Bibel-
studium hölls även med ungdomarna och i samband härmed fråge-
sporter i biblisk historia. Man anordnade försäljningar och paket-
auktioner med egentillverkade alster och skänkta gåvor. Vid julfesterna
i skolan uppträdde ungdomarna och spelade teater. Även sommar-
festerna försiggick i skolan med sång och underhållning och avslutades

i kyrkan. Till dessa fester inbjöds en föredragshållare, ofta en präst från någon annan församling. "De gamlas dag" firades genom att man på somrarna besökte ålderdomshemmet i Nitta. Ungdomarna skickade även ut inbjudningskort till församlingsmedlemmar över 67 år för sammankomst i skolan, där det bjöds på kaffe, sång och underhållning.

Pengarna som samlades in anslogs till samariterhemmet i Uppsala, till församlingssystemen lön samt Skara stifts ungdomsgård Flämslätt och stiftets ungdomsmissionär. Bidrag gavs även till blomsterarrangemang till den egna kyrkan. I många år, och in på 1940-talet, anslog man pengar till "lappflickan", varifrån brev också upplästes på årsmötena.

År 1955 klagade man på att medlemsantalet minskat. Det var särskilt pojkar som uteblev på föreningsträffarna. Idag finns det inte någon kyrklig ungdomskrets i Murum. Enligt kassabok för ungdomskretsen avslutades bankboken år 1967 och resterande pengar på drygt 5 000 kronor skänktes till söndagsskolan, blommor till kyrkan, hednissionen, cancerfonden, Svenska Kyrkans Missionsstyrelse och Murums församlingsgård.

Förstamajblommekommittén

Vid 1900-talets början var invånarantalet i Murum omkring 400. År 1951 var det nere i 305. Idag är endast 137 personer bosatta i socknen. Man kan lätt förstå att det är svårt att hålla några föreningar med så få invånare. Därför har Murumsborna ofta tillsammans med intresserade personer från grannsocknarna sökt sig samman för att bilda föreningar som kan verka i trakten. Så är fallet med bl a Hällstad lokalkommitté av Förstamajblommans Riksförbund som hade sitt konstituerande sammanträde den 10 februari 1935 i Hällstad folkskola. Dess uppgift var att inom socknen med insamlade medel från främst försäljning av förstamajblommor, söka bekämpa eller förebygga tuberkulos. Enligt årsmötesprotokoll den 18 februari 1959 ändrades namnet till *Hällstad-Murums lokalkommitté av Förstamajblommans Riksförbund mot folksjukdomarna*.

Från 1950-talet och fram till idag har kommittén till övervägande del bestått av kvinnor. En av revisorerna samt suppleanten har dock oftast varit män. År 1955 invaldes två murumsbor i kommittén, nämligen fru Karin Andersson, som var handelsmannens hustru och syster Märta

Johansson (gift Påborn). Enligt stadgarna borde den inom verksamhetsområdet bosatta distriktsköterskan inväljas i kommittén. Under många år (1959–1983) var också Märta Påborn verksam som kassör.

Årsmötena hölls från början oftast i februari, då avslutade räkenskaper före 15 januari skulle vara inlämnade till revisorerna. Redogörelse för verksamheten skulle också skickas in till centralkommittén i Göteborg. Man träffades i folkskolan eller i Hällstad prästgård. Idag hålls mötena i socknens församlingsgård eller hemma hos någon kommittémedlem. Skolbarnens försäljning av majblommor har varit och är naturligtvis fortfarande en viktig del för kommittén. För att öka skolbarnens intresse inköptes, jubileumsåret 1987, videofilmen *En Majblomma till Beda* för att visas i skolan. År 2000 utlystes en tävling för eleverna i Älmestad skola att tävla om presentkort för de tre elever som sålde flest majblommor under våren. Vid det första kommittémötet 1935 beslöt man inköpa 500 majblommor. Mellan 500 och 700, blommor och kransar tillsammans, har man också årligen fortsatt att beställa från Göteborg. Vid överskott efter försäljning fonderades pengar för framtida behov.

På 1940-talet väcktes idén om att för del av de insamlade medlen bekosta läkarundersökning av skolbarnen. Kommittén bidrog med en penningssumma till behövande att användas för klädinköp, medicin och tandvård liksom julgåvor, både till församlingsbor och till den sockenbo som vistades på sanatorium. Resebidrag (1 000 kr) utdelades år 2000 till Ätradalselever vid englandsresa. Man har även skänkt pengar till olika välgörande ändamål.

Röda korset

Som i ovannämnda förening har medlemmar från Murum gemensamt slagit sig samman och bildat *Hällstads pastorats Röda korskrets*. Förutom Murum och Hällstad ingår här medlemmar från Kärråkra, Möne och Södra Vånga. Konstituerande möte för kretsen hölls den 16 november 1946 i Hällstads bygdegård. Styrelse valdes för tre år i taget och redan från början har man som styrelsemedlemmar försökt ta med någon intresserad person från varje församling.

Ordförandeskapet avlöstes under många år av traktens kyrkoherdar. Årsmöten hölls också därför i Hällstads prästgård, senare i Hällstads församlingshem.

En viktig uppgift för föreningen var från början förebyggande hälsovård och insamlande av pengar, vilka skänktes till olika hjälpbehövande projekt, som Röda Korset ordnade. En av kretsens första uppgifter var att iordningställa en trafikbil, vilken användes till sjuktransporter inom kretsen. Man ordnade även ett utlåningsförråd dit materiel inköptes under förrådsförvaltarens överinseende. Sjukvårdskurser har anordnats vid flera tillfällen, då Röda Korset är ansvarigt för rekrytering av samariter till hemvärnet. Periodvis har det dock inte varit lätt att värva medlemmar till dylikt. År 1997 anordnade och bekostade kretsen en fyra timmars lång och uppskattad kurs i "Första hjälpen" för 43 mellanstadieelever i Älmestads skola.

För att söka dra in pengar till kretsen till förmån för Röda Korsets hjälpverksamhet, har man ordnat olika evenemang under året. De olika tillställningarna annonseras i Ulricehamns Tidning och på affischer som hängs upp vid affärer. Kaffeservering och lotterier ingår alltid i de olika arrangemangen. Fester med sång och musik ordnades bl a i Murums församlingsgård i samband med paketauktioner. Man anordnade loppmarknader och basarer, ibland med försäljning av grönsaker, rotfrukter, hembakat bröd och hemkokta karameller. År 1970 hade man engagerat "Taxibröderna" från Göteborg som underhållare och 1986 inbjöds Trädets hembygdsförening och spelade upp "Träskaspelet" i Hällstads bygdegård.

På senare år har man till våren planerat tipspromenader med en liten startavgift, och vid slutmålet haft korvgrillning och lotterier. I Murum har dylika tillställningar ordnats vid Skålarp. Sparbösseinsamlingar förekommer. Viss förtjänst har man gjort genom att från Centralstyrelsen inköpa julkort och även nyckelringar, som sedan sålts med vinst. Pengarna har bl a skänkts till internationella hjälpinsamlingar. Men man har även bidragit med pengar vid lokala hjälpinsatser som 1951 till ett blivande konvalescenthem för barn i Borås, glasögon till skolflicka i Murum och bidrag för skolbarnens resor till badhuset i Ulricehamn. Under 1950-talet tillsköt man även pengar till badhusföreningar i Hällstad och Möne.

Klädinsamlingar har arrangerats. Adventskaffe har anordnats i den församling där vespergudstjänst eller högmässa hållits. I Murum hålls alltid kaffeserveringen i församlingsgården. Besök har gjorts av kretsmedlemmar i RIA-lokalerna i Ulricehamn, där har man bjudit på smörgås och underhållning. År 1981 hade Röda Korset ett socialt tema, då man skulle satsa på kontaktverksamhet bland äldre. I Hällstads pastorats Röda korskrets hade detta påbörjats flera år tidigare med särskilda samkväm för pensionärer som bjöds på underhållning och kaffe. Till alla 80-åringar inom pastoratet har man under de senaste decennierna överlämnat en blomma vid jul.

Medlemsavgifterna, som i början av verksamheten var två kronor per år, har under åren successivt höjts och är idag 75 kronor. En viss del av avgiften går till Central- och distriktstyrelsen. Under senare år har antalet medlemmar sjunkit och uppgår idag till 116 personer.

Murums biblioteksörening

I Riksarkivet finns handlingar arkiverade med uppgifter om folkbibliotek. Här har även redogörelser återfunnits mellan åren 1921 och 1951 för *Murums biblioteksörening*.

Biblioteksöreningen började sin utlåningsverksamhet år 1913, vilken försiggick i folkskolan. Stadgar för föreningen skall ha antagits i januari 1914 med vissa ändringar 1917. Biblioteksörestandare på 1930-talet var folkskolläraren och verksamheten riktade sig till både skolungdomar och vuxna. Läsrum hade anordnats i Murums skolhus. Öreningens böcker kunde lånas vardagar mellan klockan 17 och 20. Lånetiden var en månad. Plikt utgick för återställda böcker som var försenade med ”fem öre för de första och därefter tio öre för varje nytt antal 14 dagar”.

I början av 1900-talet kunde bibliotek i Sverige oberoende av äganderätt erhålla statsbidrag. Bokbeståndet utökades både genom gåvor och genom inköp av bidrag man erhöLL genom statsbidragen. Murums kyrkliga syförening skänkte 1914 ett bidrag på 25 kronor till biblioteket, enligt räkenskapsbok för missionskassan. Enligt skolrådsprotokoll anslogs bidrag ur skolkassan till föreningen under 1930- och 40-talen. Det gjordes även insamlingar till förmån för biblioteksöreningens verksamhet. År 1920 var antalet låntagare 45 stycken. Bokbeståndet var på

Förteckning över böcker som införskaffats
med Murums biblioteksförnings folkbib-
liotek under år 1926.

Grip, Elias
Kurva
Zahn, Ernst
London, Jack
Reuter, Gustaf
Braun, Th. von
Grimberg, E.
Engström, Alvar

Abraham Lincoln
Län och Länns Lekska
Lari - Marie
Valda skrifter
Lörd på landet
Valda skänksammas dikter
Lännska folkskolas underbara öden
Tisdagsgubbar
Barnbiblioteket Saga.

Murum den 19 maj 1927
H. Swan Gustafsson
bibliotekarie

Förteckning över inför-
skaffade böcker 1926.
Riksarkivet.

191 band, antalet hemlån 67 band dessutom 35 lån i lärummet. År 1950 var antalet låntagare 41. Bokbeståndet var nu uppe i 537 band. Vid denna tid uppdelades antalet hemlån i skönlitteratur (209 band) och i facklitteratur (23 band). År 1930 var lokalhyran för verksamheten i folkskolan tio kronor, dessutom hade man bl a utgifter för uppvärmning och belysning med 19,07 kronor och lön till bibliotekarien med 20 kronor. Inkomster samma år var "Resultat av insamling genom Herr Andrew Andersson, Kaggården" 51,75 kronor, pliktavgifter 1,25 kronor samt beräknat statsbidrag 51,75 kronor.

Från 1920-talet och fram till 1950 utsågs styrelseledamot och revisor eller granskningsman för föreningen vid ordinarie kommunalstämma med Murums sockens röstberättigade. Enock Andersson, Ryda, och C R Wallin, Murums gård, innehade under många år dessa poster.

Vid sammanträde 1951 beslöts att Murums biblioteksförning skulle upplösas. Bokbeståndet överläts till Hökerums kommun, då Murum från år 1952 uppgick i nämnda kommun. Några "särskilt lämpliga" böcker ur bokbeståndet undantogs dock och överlämnades till Murums folk- och småskola för att där "användas till läsböcker eller uppslagsböcker". I Murum inrättades istället en underavdelning till Hökerums folkbibliotek. Biblioteksförningens kassabehållning av den 3 december 1951 användes till inköp av böcker vilka överlämnades till underavdelningen i Murum. Bokbeståndet förvaras idag i församlingsgården.

Djuravelsföreningar

I april 1914 erhöll *Murums svinafvelsförening*, vilken troligen bildades 1913, ett organisationsanslag av 100 kronor som mot kvitto kunde lyftas hos skattmästaren för Älvsborgs Läns Södra Kungl. Hushållningssällskap. Ordförande och sekreterare under många år samt en av initiativtagarna till föreningen var Enock Andersson i Ryda. Murums svinavelsförening, eller galtförening som den benämndes från 1936, bestod av ett antal bönder, som slog sig ihop och gemensamt inköpte en eller ett par galtar för betäckning av suggor på gårdarna i socknen. Även bönder från grannsocknen Hällstad använde sig av Murums föreningsgaltar.

Galtarna inköptes från större egendomar i länet, men det förekom att man gjorde inköp från Halland. Djuren inhystes hos en föreningsmedlem, en galthållare, mot foderlön. År 1915 var foderlönen 20 kr per månad. Dessutom skulle galthållaren ersättas med 25 öre för varje betäckt sugga. Den siste galthållaren var Ragnar Classon i Föraregården och de sista åren föreningen fanns kvar, var foderlönen 1 000 kr. Språngavgiften för varje betäckt sugga var tre kronor 1917, men höjdes i takt med att foderlönen ökade och på 1960-talet var avgiften 15 kronor. Antal tecknade suggor var 29 stycken år 1920.

Vanligtvis klippte man av hörntänderna på de nyfödda smågrisarna, men galtarna fick behålla sina. De kunde se ganska så farliga ut med sina stora betar som stack ut på båda sidor av nosen, men oftast var det väldigt snälla och fogliga djur. De som inte hade almanacka drog en skära på tumnageln. När den växt fram var det dags att åka till galten. (Olof Larsson, Ryda)

Vid föreningsmötena, som oftast hölls i folkskolans lokaler, valde man styrelse, gick igenom revisionsberättelsen, bestämde foderlön och planerade inköp av ny galt, vilket måste göras med ett eller några års mellanrum för undvikande av inavel.

Det var en dräng som skulle åka till föreningsgalten med suggan, När han var inne för att dricka kaffe före avresan, så passade några på att byta ut suggan mot en galt. Drängen som inte märkte utbytet, åkte iväg med galten till föreningsgalten. Å det blev ett liv... (Claes Muregård, Nygården)

Under föreningens över 50-åriga varande översteg inkomsterna alltid utgifterna. Inkomster kunde vara betäckningsavgifter och försäljning av galtfläsk samt premieringspris, prispengar som erhöles vid tävlingar då djuren bedömdes efter egenskaper och kvalité. Utgifter var foderersättning, porto- och telefonkostnader, frakt och bilskjuts för att hämta hem den inköpta galten. En tremånaders galt kostade 1916 hundra kronor och på 1950-60-talen mellan 500 och 600 kronor.

Då ingen ny galthållare vid föreningens möte år 1965 hade anmält sitt intresse och man ansåg att föreningens räkenskaper de senaste åren blivit sämre, beslöt man vid mötet i Ryda den 25 augusti 1965 att föreningen skulle upphöra tills vidare. De kvarstående pengarna fonderades till en framtida galt, om intresset skulle återuppstå. År 1986 erhöles församlingsgården i Murum som gåva 2 433,54 kronor från fonden.

I Murum berättas det även om att det tidigare har funnits både *hästavels- och tjurförening*. Handlingar härifrån har dock inte återfunnits. Tjurföreningen påminde om svinavelsföreningen. Några bönder köpte gemensamt in en tjur som man mot språngavgift fick utnyttja för sina kvigor och kor. Avgiften var något högre för icke medlemmar.

Karl Andersson, Salarp. Foto troligen från 1940-talet.

Fruktodlarförening

Murum ligger i växtzon 4–5 och har väl inte de bästa förutsättningarna för frukt- och trädgårdsintresserade personer. Det berättas dock att det har funnits entusiaster och en *fruktodlarförening*. Gamla återfunna brev från ”Noréns Korrespondensinstitut” berättar om att en intresserad jordbrukare på detta sätt även bedrev egna hemstudier i bl a trädgårdsskötsel. ”Man sprutade träden och ympade även in olika sorter.” Spår härav kan man finna på åldriga äppelträd med olika inympade äppelsorter på ägor till Påarp och Salarp. Bikupor, ofta av halm, sattes upp på ägor för att befrämja pollinering av fruktträd och andra odlade växter. Honungen togs dock inte alltid om hand. Även här vittnar församlingsgårdens kassabok från år 1986 om att fonderade medel erhöles från Murums fruktodlarförening med 2 494 kronor.

Dikning av Lidan

I södra delen av Murum har Lidan två av sina tillflöden, vilka rinner norrut och utmynnar i Väneren. För att erhålla odlingsbar mark torrades i slutet av 1800-talet i Murum våtmarker i anslutning till Lidan.

På 1940-talet sammanslöt sig fastighetsägare, som hade mark gränsande till den östliga grenen av Lidan, och översände den 15 april 1944 ett brev till Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Man anhöll i brevet om att en lantbruksingenjör måtte förrätta syn enligt vattenlagen ”för torrläggning av mark till Myrarp, Kyrkeberg, Murums gård och Apleberg, alla i Murums socken”. Diket, eller kanalen som denna murumsgren av Lidan senare benämndes, hade åter på grund av igenslamning och igenväxning gjort låglänta marker runt ån sankna.

Först omkring 1948 förordnades en förrättningsman och därefter kom uppmätningar igång. Ett nytt lantbruksingenjörssdistrikt hade vid denna tid också inrättats i Borås för södra delen av Älvsborgs län. Namnet på föreningen eller företaget, som det även benämndes, blev ”*Murum-Sölvarp dikning av år 1949*”.

Tisdagen den 13 december 1949 kl 14 sammanträdde, i Murums skola, synemännen lantbruksingenjören och skiftesgodemännen samt vissa av intressenterna. Vid sammanträdet diskuterades uppläggningsen av syneförrättningen angående uppgrävning och dikning av avlopp vid

lågglänta marker längs Lidan tillhörande hemman från Myrarp till Påarp och Skålarp. Berörda fastighetsägare och intressenter var nu ca 30 till antalet. En styrelse utsågs som skulle ansvara och ombesörja arbetets utförande. Företaget finansierades genom att man erhöll statsbidrag men även tog lån från Ulricehamns Sparbank.

Man lät entreprenörer utföra schakt- och grävningsarbeten, bl a grävmaskinister från Göteborg men även från Hökerum. Markägarna själva utförde också en vissa arbeten, vilka presenterades på räkningar till styrelsen. I början av 1950 betalades det ut 2,50 kronor i timpenning för t ex broläggning, hantlangning och jordkörning med två hästar. År 1964 var timpenningen 25 kronor för upprustning av kanalen.

Kartor, profil- och sektionsritningar uppgjordes över de dikessträckor som förslagsvis skulle uppgrävas. Uppmätningar gjordes för mark som tagits i anspråk för jordupplag. Dessa uppmätningar noterades i värderingslängder för varje gård med angivande av fastighet, ägare, typ av ägoslag, om det var betesmark, skogsmark, odlingsmark eller åker. Man angav vilken typ av jord som uppmätts, om det var morän och block, torvjord eller sten. Markägaren erhöll ersättning efter arbetets utförande. Stenbunden jord, som var mindre användbar, ersattes för åkermark med 20 öre/kvadratmeter, för betesäng med 12 öre/kvadratmeter och för skogsmark med 2 öre/kvadratmeter.

Än idag vittnar jord- och stenvallar längs kanalen om torrläggings- och dikningsprojektet från 1900-talet mitt. Kostnaderna fördelades på berörda fastigheter i förhållande till "uppskattad båtnad", hur mycket nytta man förväntades få, och till hur många andelar man hade i företaget. Andelarna räknades i procent av den verkliga kostnaden, andel i beräknad kostnad och andel förrättningskostnad. Kostnader för tillfälliga broar över diken bestreds också efter antalet andelar liksom trä-, sten- eller betongtrummor som lades ned. Rensning av buskar och träd, vilka stod närmare än två meter, skulle ske vart femte år. Kostnader här för fördelades också beroende på andelar. Markägaren anmanades att ha tillsyn över sina djur så de inte förosakade skador samt på senare år även upprätta stängsel vid dikena för att hålla djuren borta.

En bötesavgift på 50 kronor per år utkrävdes av fastighetsägare som orsakade igenväxt genom utsläpp av kloakvatten direkt ut i kanalen.

Rensning av kanalen och dess sidogrenar, bl a av "Kyrkbäcken" genomfördes in på mitten av 1960-talet. Idag är denna gren av Lidan åter ganska igenväxt, och vattenflödet långsamt.

Tre män grävande mösadike. Fredrik Söderbergs glasplåtsamling.

Räkning Höksunn den 30/8 1954

Muum-Schwarz Dikningsföretag Debet
till Allan Faren

För dikning 390 1/2 km i 4 km i km	1562 00
Lemestjänstning 6%	93 72
Summa kronor	1655 72
Bel. med ...	2/14-54
A. F.	

Räkning för dikningsarbete 1954.

Murums stenkrossförening

Enskilda innehavare av jordbruksfastigheter har i långa tider tvingats underhålla delar av våra vägar. I Murum saknas stenbrott, men gott om sten har det alltid funnits. *Murums stenkrossförening* konstituerades vid ett möte troligen år 1922. Det beslöts att en stenkross skulle anskaffas till socknen. Inom varje rote utsågs en person för att väcka intresse för att så många som möjligt skulle bidra till inköp av en stenkross. Andelar tecknades och 1922 inköptes också en stenkross. Varje andelsägare fick från början betala en krona per timma vid användning. Icke delägare betalade två kronor.

Styrelsen ansvarade för skötseln av krossen, vilken efter 1926 inte lånades utanför socknen. Under 1920- och 30-talen utnyttjades den flitigt både för ålagda vägunderhåll på allmän väg och för att krossa sten för privata vägar inom jordbruksfastigheterna. Att köra stenkrossen för att mala sönder stenbumlingar till mindre sten var ett tungt och dammigt arbete, men även de yngre fick ofta hjälpa till.

Idag finns ett antal vägsamfälligheter inom Murums socken. Vägar sköts av någon inom samfälligheten, men stenkross och grus inköps nu från företaget i branschen. Stenkrossföreningen existerar än idag men är vilande.

På senare år

I slutet av 1990-talet bildades på initiativ av Ulricehamns kommun, länsstyrelsen, Vuxenskolan och ABF s k byalag på främst landsbygden. Målet är att olika typer av företag och föreningar i bygden skall gå samman och söka tillvarata sin hembygds intressen. Vid bildandet av ett byalag erhålls ett startbidrag på 3 000 kronor och ytterligare bidrag på 7 000 kronor överlämnas då en framtids- och arbetsplan insänts till kommunen. Byalagen består av personer som representerar de olika byarna och föreningarna inom häradet. Murum tillhör i detta sammanhang "Norra Ås utvecklingsgrupp".

På senare år har även några murumsbor initiativrikt sökt återuppliva den gamla sockengemenskapen. År 1996 ordnades av "kommitterade" en sockenutflykt för alla invånare men även utflyttade murumsbor. Man började i kyrkan med historieberättelser från gångna tider. Däref-

ter företogs en rundtur i buss och man besåg bl a en nedlagd kvarn och en nyrenoverad kölna, där linet förr torkades och öl bryggdes. Även den gamla stenkrossen lyckades man sätta i gång. Året därpå ordnades en söndagseftermiddag en hembygdsfest på anrika Aplebergs kulle, där dylika fester genom åren tidigare hållits. Som traditionen bjuder startade festen med en gudstjänst. Därefter följde lättare underhållning såsom dragkamp, pilkastning, scenuppträden och dans. I november 2000 inbjöd yngre murumsbor till en ”trivselkväll” för barn och vuxna i församlingsgården. Tanken var bl a att nyinflyttade skulle lära känna äldre murumsbor.

Källor och litteratur:

Protokoll, räkenskaper, handlingar, foton m m från skilda föreningsarkiv inom Murums socken.

Murums kyrkoarkiv:

Protokoll, handlingar och räkenskaper för kyrkostämman, Murums kyrkliga syförening, Murums kyrkliga ungdomskrets, Murums församlingsgård och skolrådet.

Ulricehamns kommunarkiv:

Protokoll och räkenskaper för Murums kommunalstämma och kommunalnämnd. Statistiska uppgifter angående befolkningsutvecklingen i Murum.

Riksarkivet:

Skolöverstyrelsens bibliotekssektions arkiv.

Intervjuer med bl a Ingvar Andersson, Salarp, Ingemar Brunnemyr, Miljö- och samhällsbyggnadskontoret, Ulricehamns kommun, Karin Friberg, Skålarp, Valter Johansson, Murums gård, Leo Klemenz, Älmestad, Olof Larsson, Ryda, Stina och Olle Larsson, Skålarp, Ture Modin, Kyrkeberg, Claes Muregård, Nygården, Eivor Nilsson, Påarp, Elsa Olsson, Nordtorp, Märta och Lennart Påborn, Älmestad, Åke Wallin, Apleberg.

Femtio år med Hällstad IF.

Katalog för Murums biblioteksförenings bibliotek. 1937.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Elfsborgs län.

Sveriges bebyggelse. Statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Landsbygden. Älvsborgs län. Del III. Uddevalla 1949.

Swanström, C-G: *Svenska skyttar.* Malung 1944.

Tynell, K: *Folkbiblioteken i Sverige.* Stockholm 1931.

Ulricehamns museum. Kulturhuset. Årsskrift 1989. Ulricehamn 1990.

Änglagård – glimtar från en filminspelning

ALF VÅNGELL

En tidig vårmorgon 1992 svängde en bil in på gårdsplanen här hemma på gården. Ur bilen steg en sportklädd dam och hejade frimodigt:

– Jag skulle bara höra om ni här skulle vara intresserade av att vara med och spela in en film? Den här miljön och bygden med kyrkan intill skulle passa bra. Det är regissören Colin Nutley som skall göra en ny film här i trakterna.

Jaha, det skulle väl vara trevligt med litet omväxling i vardagen, tänkte man, men aldrig hade man trott att denna film, *Änglagård*, så småningom skulle få en sådan uppskattning på biografer och TV.

Närmare ett 50-tal statister skulle medverka, så det var bara att sätta igång och leta folk till detta. Fri lunch och 250 kronor för en heldag var arvodet. Helt lätt var det inte, för personerna skulle ju ställa upp i samma scener i flera dagar. En del hade svårt att få ledigt från jobbet och en del hade inte tid. Ett 25-tal statister från Kärråkra och Möne ställde upp. Öra fick hjälpa till med lika många, så räckte det. De flesta var pensionärer.

Under någon inspelningsdag kunde det vara så att alla statister kom på morgonen, men inte förrän fram vid middagstid var det färdigt för tagning. Oftast blev det fem eller sex omtagningar. Det kunde bli ganska långtråkigt ibland, men på samma gång var det en upplevelse att få vara tillsammans med några av Sveriges bästa skådespelare, som Helena Bergström, Sven Wollter, Viveka Seldahl, Ernst Günther, Tord Peterson och Reine Brynolfsson för att nämna några.

Naturligtvis fick det inte ta hur lång tid som helst. Varje skådespelare hade skrivna kontrakt, som gick ut efter en viss tid och då måste filmen vara färdig. Enligt Colin Nutleys egen dagbok var det 45 inspel-

ningsdagar och tre överdagar. Inte mindre än 28 000 meter råfilm gick åt till hela inspelningen.

Två av statisterna, Tore Håkansson i Kärråkra och Torsten Andersson i Möne, fick vara bärare av likkistan i begravningsscenen tillsammans med fyra skådespelare. Vi skojade med dessa två och föreslog att eftersom de hörde till de närmast sörjande, skulle de övertala Fanny (Helena Bergström) att få arrendera jakten på Änglagård. Fanny hade ju ärvt gården i filmen.

Flera bilar och bussar ingick i utrustningen för inspelningen, bland annat ett par bussar med bara kläder och smink. Den som inte var rätt klädd blev genast upppassad av ”klädfröken” Britt-Marie Larsson. Det var noga att man hade i detalj samma kläder från dag till dag. En gång hände det att en av statisterna hade fått ett hål på ett av byxbenen. Detta såg hon direkt och sydde genast ihop det.

Egentligen fick vi statister under inspelningen aldrig reda på vad filmen skulle handla om eller vad den ville visa. Så här efteråt vet vi att den handlade om hur ett ungt, bohemiskt par tog över en gammal släktgård och hur detta påverkade invånarnas liv i en liten by. Filmen säger

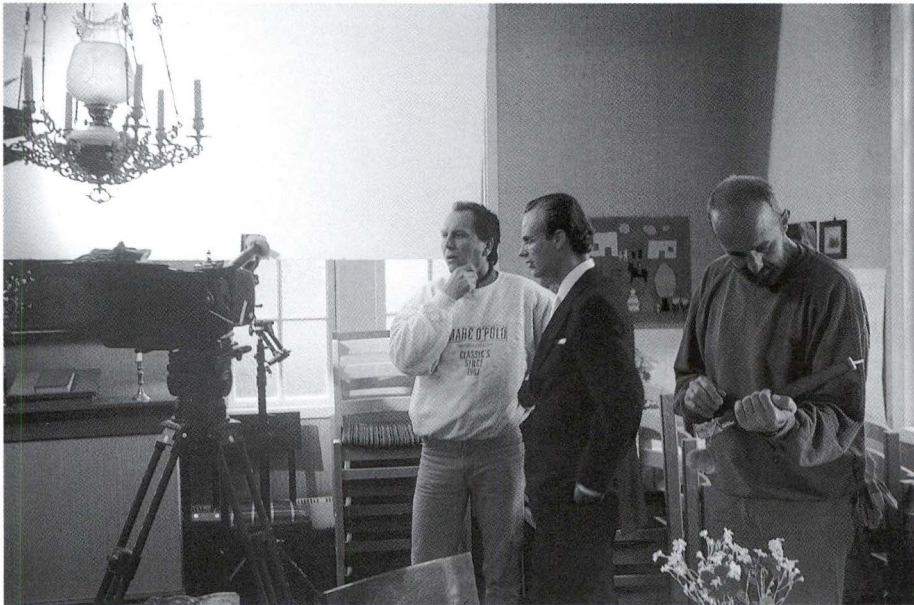
Statisterna Tore Håkansson och Torsten Andersson. Foto Alf Vångell.

också att vi är på väg in i den stora världen och att det inte bara är hemma i den egna byn som allting skall vara som förr. Den visar en kulturkrock mellan storstadsbor och bybor. Colin Nutley kommer själv från en enkel bakgrund på den engelska landsbygden och därför trivs han bäst i samma miljö i Sverige också.

Jens Fischer var fotograf. Honom upplevde vi som ett proffs i gamet. Om det fanns småsaker under bord och stolar som inte hörde till, eller om någon tittade i kameran, såg han det direkt. Ingenting lämnades åt slumpen.

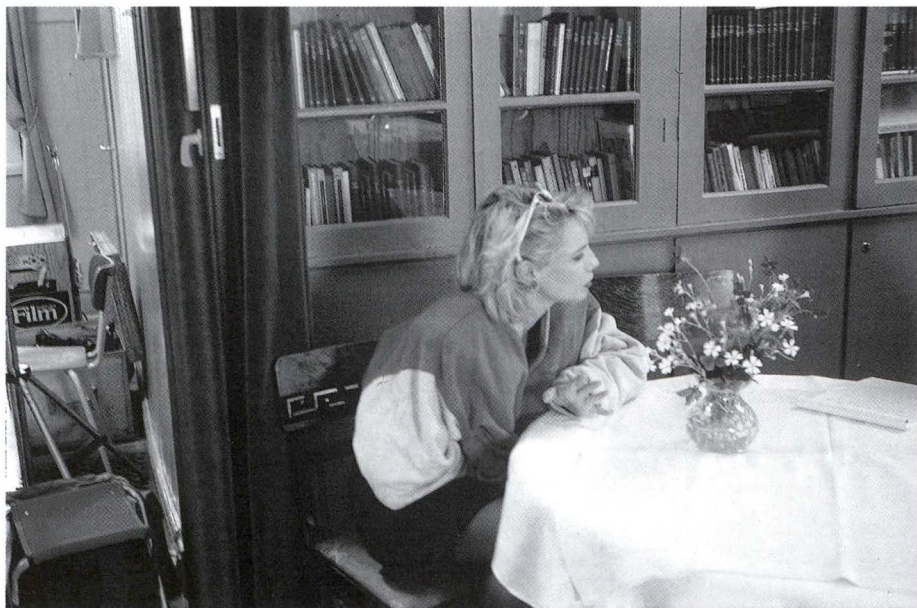
Det fanns ytterligare ett 15-tal medarbetare i filmteamet, men de flesta hade vi statister inte så mycket kontakt med under inspelningen.

Varför fick *Änglagård* ett sådant genomslag hos svenska folket? För att citera tidningen *Kommunalarbetaren*, så får Colin Nutley oss att se den svenska själen. Alla känner igen sig på något sätt. Filmen hade premiär vid rätt tidpunkt, när debatten om invandrare pågick som bäst. Det var kanske också skönt för biopubliken att se en film utan våld och skjutvapen. Detta var något annat, något som speglade den svenska vardagen.

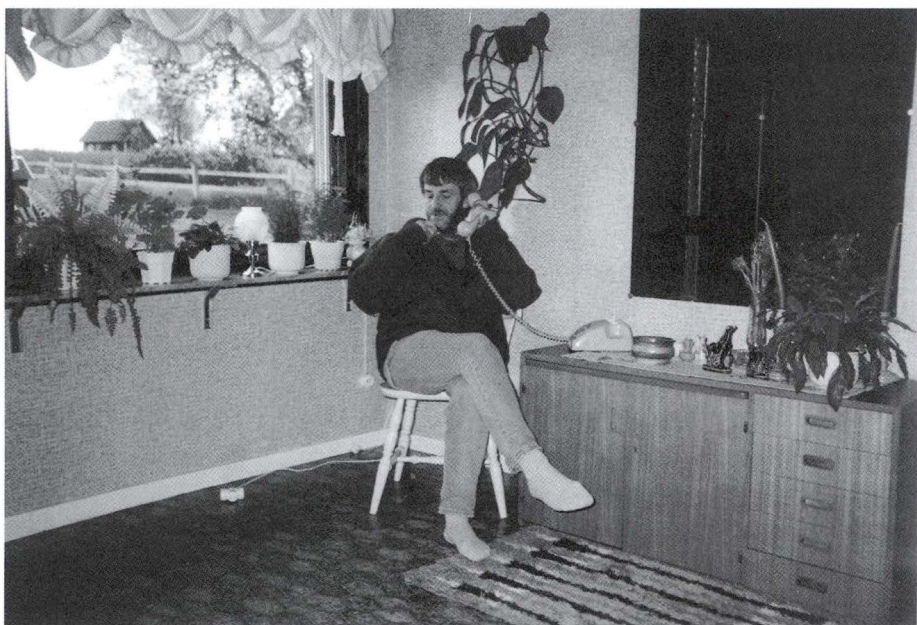

Fotografen Jens Fischer diskuterar en scenstagning med "ICA-handlaren" Jan Myrbrand. Foto Alf Vångell.

Helena Bergström (Fanny) i Södra Vånga missionshus. Foto Alf Vångell.

Regissören Colin Nutley i hallen i Mickelsgården Kärråkra i samspråk med Reine Brynolfsson, "prästen" i Änglagård. Foto Alf Vångell.

DE SJU HÄRADERNAS
KULTURHISTORISKA FÖRENING

ÅRSREDOVISNINGAR 1999 OCH 2000

Årsberättelse 1999:

Styrelsen för De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening
avger följande berättelse för 1999:

Ordförande t o m årsmötet 2000

Ulla Magnusson-Urbas

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 2000

Anita Andersson, Lars Hallkvist, skattmästare, Örjan Hill, Ingrid Strömvall, Lennart Wasling, sekreterare

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 2001

Lennart Jacobsson, Ingemar Jansson, Sture Johansson, vice ordförande, Lennart Lindhagen, Carola Östmark

Övrig funktionär

Kicki Balström, bitr. kassör

Revisorer

Gunilla Andersson, Fredrik Ekelund, Berndt Höglund, suppleant

Valberedning

Axel-Uno Nylander, sammankallande, Lars Johansson, Rune Holmberg, Tore Karlsson, Lennart Wasling, styrelsens representant

Margit Hörstadius donationsfond

Carl-Gustaf Eliasson, Mona Björk, Eva Hallström

Årsbokskommitté

Göran Stenbäcken, Örjan Hill, Lars Johansson, Sture Johansson, Margaretha Persson, Svening Svenningsson, Carola Östmark, redaktör

Medlemsantal

Vid årets slut hade föreningen 378 betalande medlemmar, fördelade på 310 enskilda, 60 familje- och 8 ständiga medlemmar. Cirka 300 medlemmar har dessutom betalt medlemsavgiften efter årsskiftet. Årsavgiften har varit 125 kronor för enskild medlem och 50 kronor för familjemedlem. Ständig medlem har betalat ett engångsbelopp om 500 kronor.

Vid föreningens årsmöte 1999 kallades Ingegärd Vallin, Birger Larsson och Axel-Uno Nylander till hedersmedlemmar.

Styrelsesammanträden

Styrelsen har under 1999 haft sex protokollförda sammanträden.

Årsmöte

Årsmöte hölls lördagen den 29 maj 1999 i Borås museum, Ramnaparken. Årsmötet inleddes med visning av utställningen "Sörby – ett typhus från 1700-talet".

Plakettörer

Föreningens plakett i brons tilldelades vid årsmötet Lars Holmén, Grästsorp, för hans engagemang och arbete med boken "Bygden vid ridvägarna".

Verksamhet

Den 46:e utgåvan av föreningens årsbok utkom i november 1999. Boken hade denna gång Marks härad som tema.

Föreningen har, i likhet med tidigare år, varit medarrangör vid några arrangemang vid Borås museum.

Ekonomi

Beträffande föreningens ekonomi och till föreningen anslutna stiftelser hänvisas till resultat- och balansräkningen.

Årsberättelse 2000:

Styrelsen för De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening
avger följande berättelse för 2000:

Ordförande t o m årsmötet 2001

Ulla Magnusson-Urbas (t o m 23 jan 2001)

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 2001

Lennart Jacobsson (t o m 18 febr 2001), Ingemar Jansson, Sture Johansson, vice ordförande (ordförande fr o m 24 jan 2001), Lennart Lindhagen, Carola Östmark, sekreterare

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 2002

Anita Andersson, Rolf Eriksson, Lars Hallkvist, skattmästare, Örjan Hill, Ingrid Strömvall

Rolf Danielsson och Margaretha Persson har varit adjungerade vid styrelsemötena.
Kicki Balström har varit biträdande kassör.

Revisorer

Gunilla Andersson, aukt. rev., Fredrik Ekelund, aukt. rev., Berndt Höglund, godkänd rev. suppleant

Valberedning

Lennart Wasling, sammankallande, Rune Holmberg, Ingemar Jansson, utsedd av styrelsen, Tore Karlsson

Margit Hörstadius donationsfond

Carl-Gustaf Eliasson, Mona Björk, Ingrid Strömvall (fr o m 18 aug 2000)

Årsbokskommitté

Örjan Hill, även redaktör, Lars Johansson, Ulla Magnusson-Urbas (t o m 23 jan 2001), Roland Persgården, Margaretha Persson, Svening Svenningsson

Styrelsemöten

Styrelsen har haft 6 protokollförda möten.

Medlemsantal

Vid årets slut hade föreningen 578 medlemmar, fördelade på 499 enskilda, 70 familje-, 4 ständiga och 5 hedersmedlemmar.

Samlingar

Föreningens fastigheter i Ramnaparken disponeras av Borås museum. Föreningens inventarier och föremålssamlingar förvaras på såväl Borås museum som Textilmuseet enligt avtal med Borås kommun.

Årsbok

På grund av den digra bokutgivningen i Bollebygd har styrelsen beslutat att 2001 årsbok i stället behandlar Ås härad (årgång 47). Styrelsen har för avsikt att i fortsättningen ge ut Fässingen vartannat år.

Arrangemang

Den 30 januari deltog antikvitetskännaren Knut Knutson i en debatt om "Vart bär slöjden hän under 2000-talet?". Årsmötet hölls den 8 juni i Ramnakerkan då Marie Östblom talade om Sjuhäradsprojektet och Sjuhäradsbygdens textila tradition samt visades en ny basutställning i Fällhultsgården. Föreningens höstmöte hölls i Gästgivargården. Örjan Hill höll ett anförande om "Medeltida speglingar av sjuhäradsbygdens gårdar". Den 19 november framträdde gycklargruppen Ledu Lekare på Borås museum – ett samarrangemang med museet. Vid Borås museums traditionella julmarknad deltog föreningen bl a med ett bokstånd. Föreningen har också bidragit med 2 250 kronor till Catarina Ingemarssons resa till England för att delta i en konferens.

Plaketter

Föreningens förtjänstplakett i brons utdelades vid årsmötet till Harry Ivarsson, Mark, och Kurt Olausson, Hindås, för deras kulturvårdande insatser. Vid höstmötet erhöll föreningens förre ordförande Göran Stenbäcken förtjänstplakett i silver för en mångårig kulturell insats på olika områden.

Hörstadiusfonden

Ur Hörstadiusfonden har disponerats kr 12 000 för inköp av "Tankar" – ett fritt broderi av Britta Lincoln.

Ekonomi

Beträffande föreningens ekonomi och till föreningen anslutna stiftelser hänvisas till resultat- och balansräkningen.

Slutord

Seklets första verksamhetsår har varit fyllt av olika aktiviteter. Föreningens arrangemang och samlingar har tilldragit sig stort intresse och med glädje kan konstateras att antalet medlemmar ökat.

Inför det kommande året förestår flera angelägna uppgifter. Det gäller bl a att komma fram till en uppgörelse med Borås kommun vad beträffar fastighetsförvaltning och personalinsatser. Vidare måste kraft riktas på att värva ännu fler medlemmar, så att föreningen även i fortsättningen kan verka som en stark kulturvårdande kraft i sjuhäradsbygden.

Styrelsen vill härmed tacka för det förtroende som visats under året.

<i>Resultaträkningar:</i>	1999	2000
FÖRENINGENS INTÄKTER		
Annonsintäkter	5 300	
Anslag från Borås kommuns kulturnämnd för årsboken	20 000	10 000
Anslag från anknutna stiftelser för årsboken	11 738	12 937
Medlemsavgifter	42 600	78 690
Försäljning av böcker	8 006	8 762
Gåvor	740	729
Övriga intäkter	7 501	6 562
Summa intäkter	95 885	117 680
FÖRENINGENS KOSTNADER		
Årsboken	182 894	
Inköp av museiföremål	3 800	
Samarrangemang, Borås kommun	1 824	8 207
Entréavgifter, kommunen	11 060	4 040
Förvaltningskostnad, Borås kommun	900	900
Plaketter	100	330
Årsmöteskostnader	4 122	1 378
Revision	8 500	8 500
Konsultationer	6 250	6 250
Bidrag		5 250
Övriga kostnader	9 353	15 741
Summa kostnader	228 803	50 596
Resultat av föreningsverksamheten	-132 918	67 084
FINANSIELLA INTÄKTER OCH KOSTNADER		
Intäktsräntor	529	796
Kostnadsränta, anknuten stiftelse	-1 700	-1 700
ÅRETS RESULTAT	-134 089	66 180

Balansräkningar:

1999-12-31 2000-12-31

TILLGÅNGAR

Kassa och bank	229 793	206 699
Fordran på anknutna stiftelser	138 284	23 237
Diverse fordringar	5 300	
Museiföremål	1	1
Fastigheten Hökerum 1:33	1	1
Byggnader i Ramnaparken	1	1
Inventarier	1	1

Summa tillgångar373 381229 940

SKULDER OCH EGET KAPITAL

Skulder

Skuld för årsboken	173 677	
Förskottsbetalda medlemsavgifter	37 100	825
Övriga kortfristiga skulder	39 934	40 265

Eget kapital

Ingående eget kapital	256 759	122 670
Årets resultat	<u>-134 089</u>	<u>66 180</u>
Utgående eget kapital	122 670	188 850

Summa skulder och eget kapital373 381229 940

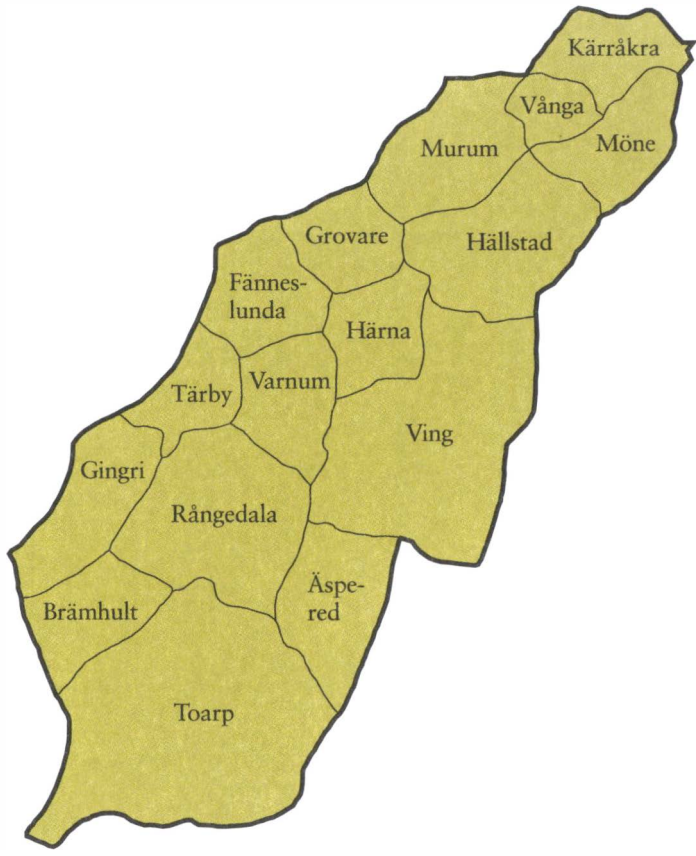
DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

har till uppgift att inom häraderna Bollebygd, Gäsene, Kind, Mark, Redväg, Veden och Ås samt inom Borås och Ulricehamn befrämja kulturminnesvård, dokumentation samt konst- och kulturhistorisk forskning. Speciellt intresse skall riktas mot bygdens textila tradition.

Stöd oss i vår verksamhet genom att bli medlem. Medlemskap berättigar till bland annat föreningens årsbok och till fritt inträde vid *De kulturhistoriska museerna i Borås*.

De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förenings årsbok 2001 har Ås härad som tema.

Boken innehåller elva artiklar av lika många författare. Här kan du läsa om så vitt skilda ting som hackerör, allmänningar, bokskogar, svarvade och dekorerade träaskar, textilfabriker, folkdräkter, arkitektur, kvarnar, vintervägar, livsöden, föreningsliv och filminspelningar.

Ås härad avbildades första gången på en karta 1646 av lantmätaren Kettil Classon. Denna karta finner du i nytryck i bokens innerpärm.

